

Uitgave Oudheidkamer Tiel en Omstreken

De Nieuwe Kroniek

elfde jaargang, Special 75 jaar bevrijding, mei 2020

Geknakt, maar
niet gebroken
1945-1950

Kinderen in een
lege stad

En toen kwam
ook nog het
water

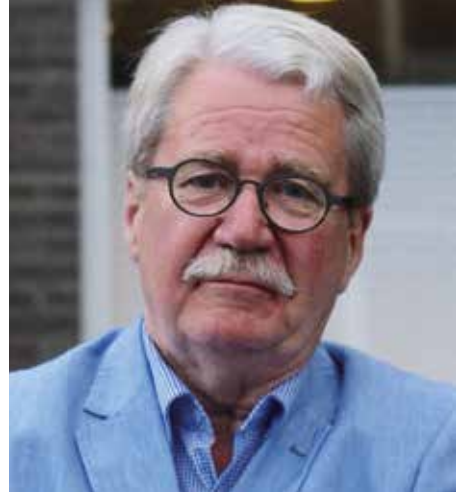

Inhoudsopgave

■	Voorwoord, <i>Martin van der Mark</i>	3
■	En toen kwam ook nog het water, <i>Ria Kragten</i>	4
■	De Joodse Klasjes en hun leerkrachten, <i>Pierre van der Schaaf</i>	19
■	De ondergang van de oude Oudheidkamer, <i>Emile Smit</i>	22
■	Hartog Salomon Frank uit Lienden, <i>Ria Kragten</i>	28
■	Geknakt, maar niet gebroken 1945-1950, <i>Peter Schipper</i>	32
■	Betuwse Dwangarbeid in Duitsland, <i>Chris van Esterik</i>	47
■	‘Een beetje mobilisatie’ van 1939 te Tiel, <i>Wim Veerman</i>	53
■	Kinderen in een lege stad, <i>Ria Kragten</i>	56
■	De arrestatie van David Gerson, <i>Pierre van der Schaaf</i>	64
■	Een volgende generatie aan het woord, <i>Marjon de Lange</i>	68
■	Voor sommigen is de oorlog nooit voorbij, <i>Wim Veerman</i>	78
■	Brieven aan Netty Rintsma van haar moeder, <i>Frits Kat en Emile Smit</i>	82
■	Stolpersteine in en rond Tiel, <i>Pierre van der Schaaf</i>	87
■	De teloorgang van de Tielse sjoel, <i>Pierre van der Schaaf</i>	91
■	Theolers voetbalden van 1942-1944 door als dwangarbeiders, <i>Wim Veerman</i>	92
■	Joodse zonen en dochters van Tiel en de sjoa, <i>Pierre van der Schaaf</i>	98
■	Overzicht in Tiel geboren en voor 1940 naar elders vertrokken slachtoffers sjoa	109

■ Redactioneel ■ *Pierre van der Schaaf* ■ *Wim Veerman* ■ *Ria Kragten* ■ *Peter Schipper*

Voorwoord

Weet u het nog?

Vorig jaar werd er aan onze voordeur gebeld: een alleraardigste jongedame probeerde mij lid te maken van de Nationale Postcode Loterij. Ik besloot er op in te gaan. Op de vraag wat mijn geboortedatum was, zei ik een beetje plagerig: "ik ben van de oorlog!" Verbaasd vroeg ze me "welke oorlog?". Deze vraag intrigeerde me: faalde ons onderwijssysteem of leefde de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog niet meer voort? Op TV heb ik met veel interesse het Bevrijdingsjournaal van de NOS gevolgd. Maar later zag ik bij Nieuwsuur een item waarin geschiedenisleraren aangaven het moeilijk te vinden om over de Holocaust, om over de Shoah, om over de vernietiging van het Joodse Volk te spreken. Ik schrok ervan. Misschien heeft het te maken met onze neiging om niet over 'moeilijke' zaken te spreken of heeft het te maken met onze angst om vastgestelde feiten tot onderwerp van discussie te maken om mensen niet te kwetsen in deze 'diverse' maatschappij? Hoe kun je een herinnering levend houden als alle betrokkenen die zich het herinneren er straks niet meer zijn? Blij verrast was ik door de foto van een pizzabezorger die

tijdens de 2 minuten stilte van zijn fiets afstapte en naast zijn fiets stilstond.

Voor mij blijft de herdenking van 75 Jaar bevrijding een noodzaak om te herinneren aan wat er gebeurd is. Om te herinneren wat het effect is van een klimaat waar mensen zich superieur voelen ten opzichte van andere mensen.

Ik herdenk en vier op 4 en 5 mei dat leven in vrijheid niet vanzelfsprekend is, dat er een samenleving kan ontstaan waar mensen werden afgevoerd en op beestachtige manier werden vermoord terwijl een groot deel van de bevolking toekeek, al dan niet machteloos. Over deze feiten valt niet te discussiëren of te onderhandelen!

Dàt moeten we blijven herinneren: niet alleen thuis, maar ook op scholen, in de steden en in ons land! Laten we samen ervoor zorgen dat we elkaar respecteren, zodat we onze vrijheid ook de komende jaren kunnen blijven vieren. Laten we, net als de pizzabezorger op 4 mei, stil staan bij wat er is gebeurd want "het ging over iets wat ons allemaal zou kunnen overkomen". Geniet van de Bevrijdingsdag!!

Martin J. van der Mark, *Voorzitter.*

En toen kwam ook nog het water

Uit de dagboekschriftjes 1940-1945 van Hendrika (Drieka) van Doornspeek, die kleinzoon Herbert van de Pol zorgvuldig bewaarde.

Wie is Drieka van Doornspeek?

Drieka van Doornspeek is 21 jaar als de oorlog uitbreekt, zij is verloofd met Jan Hendrik van der Pol. Zij is dienstbode staat op haar stamkaart. Ze woont met haar moeder Maria van Doornspeek-Bruins Slot vanaf 1936 in de Dorpsstraat¹ 262 in Maurik. Vader Aaldert van Doornspeek die tasbaas was op de steenfabriek van Ariëns is in 1925 overleden. Drieka was toen nog maar zes jaar. Ze heeft twee oudere zussen Greet en Dit en een broer Hijmen.

Woonhuis Drieka van Doornspeek (Foto: privé bezit)

Verloofde Jan (Hendrik) van der Pol is 26 jaar ten tijde van mobilisatie en capitulatie. Hij is de zoon van C.J. van der Pol, veldwachter. Zij wonen in een deel van het gemeentehuis² dat gelegen is aan de Achterstraat.³ Hij heeft twee broers Arie en Joop.

Jan is chauffeur en automonteur. Hij begint in 1936 schuin aan de overkant van het ouderlijk huis een garagebedrijf annex benzinepomp.⁴

Zussen en broers van Drieka zijn in 1940 al het huis uit. Juffrouw Kock, onderwijzeres in Maurik, woont bij hen in.

Na de oorlog, in augustus 1945 zijn Drieka en Jan getrouwd, in 1947 werd Corrie geboren. Zij trouwde met Peter van de Pol.⁵ Corrie, de moeder van Herbert, overleed in 1987.⁶ Na haar overlijden bleven Herbert en zijn zus Yvonne bij oma en opa in huis wonen. Herbert, zijn vrouw Kirsha en zoon wonen hier nog steeds.

De schriftjes

Er zijn twee schoolschriften, drie losse vellen en wat brieven van bekenden die in Duitsland te werk waren gesteld. Er staan ook dingen in van voor de oorlog: notulen van een vergadering, boeken die geleend worden, ziekenfondsafdracht, ontvangsten van pension-gasten.⁷

Dan volgen er lijstjes met prijzen van levensmiddelen op de zwarte markt, lijstjes met wat

er allemaal op de bon ging en boetebedragen voor boeren die te weinig melk geleverd hadden aan de fabriek.

Ook een pagina met wat losse aantekeningen. Een paar daarvan hieronder:

- Op 26 juli 1941 Engels vliegtuig gevallen in Maurik op een wei bij steenfabriek M II Maurik.
- De bemanning gered, het vliegtuig verbrand, 1 lichtgewonde.
- De bemanning door Van de Pol en Roos opgehaald en op het gemeentehuis gebracht. Daar hebben ze zich gewassen en brood gegeten. Om 6 uur 's morgens zijn de Duitsers gekomen en hun onder-

vraagd en naar Amersfoort gebracht. Toen ze vertrokken was er veel belangstelling van het publiek maar deze moesten van de straat.

- In augustus/september heeft Jan een massief rubberen band gegoten en daar winst meegemaakt, daar heb ik voor gehad: 6 theedoeken, 1 corset, 1 schort, 1 lap voor een jurk, 1 nachtjapon en 1 paar kousen.

Hierna volgt een chronologische terugblik vanaf 29 augustus 1939 als Engeland en Frankrijk de oorlog aan Duitsland verklaren tot en met juni 1942, daarna begint het 'echte dagboek'.

Persoonskaarten van moeder en Drieka van Doorspeek en verloofde Jan van der Pol (Privé bezit)

Rond 20 juli 1942 begon de eerste fietsenvordering, eerst de herenfietsen in Tiel o.a.

Rond 24 juli: Bommen in Tiel gevallen.

Vrijdag 31 juli: Jacobus van Remmerden naar Duitsland vertrokken om te werken. 1 augustus om 2.00 uur was hij in Neumark.

Rond 6 augustus: Bommen in Echteld (station) gevallen veel glasschade in Echteld.

7 augustus: In Rotterdam een bom op de rails gelegd, als de dader zich niet meldt voor 14 augustus worden er vijf gijzelaars gedood.

14 augustus: Pastoor van Welsem opgehaald. Waarom?

Donderdag 24 september: Stef Kok naar Duitsland vertrokken om te werken in Wahn nabij Keulen als ruitenzetter.

10 oktober: Pastoor van Welsem thuis gekomen. Hij is in Arnhem in het Huis van Bewaring geweest.⁸

15 oktober: Een Engelse bommenwerper gevallen in Ingen. Twee huizen afgebrand doordat er stukken van het vliegtuig brandend op de huizen vielen. De mensen uit de huizen zijn allen gered. De bemanning uit het vliegtuig zijn allen omgekomen. Ze zijn in Amersfoort begraven.

Rond 10 november: De marechaussees doen in de omtrek van Zaltbommel huiszoeking naar geheime wapens of personen want er was een tijdbom gelegd in de buurt van de Bommelse brug.

15 november: De gemeente Maurik heeft bericht gekregen dat zij ± vierhonderd mensen moet herbergen.

6 december: De zoon van de Burgemeester van Buurmalsen Van der Borch van Verwolde is gefusilleerd.

6 december: Eindhoven. De Philipsfabrieken gebombardeerd en bijna geheel verwoest. Met 100 bommenwerpers zijn ze boven de stad geweest 's middags om 12.15 uur. Ze hebben heel laag gevlogen. ± 100 doden en verschillende gewonden.

Rond 12 januari 1943: In Ingen op het kerkhof stond een bordje "gereserveerd voor de Duitse Weermacht". Dat mocht er natuurlijk niet op staan en de hele gemeente, waaronder Lienden, Ingen, Ommeren en Aalst behoren, heeft straf gekregen. Ze moeten nl. een maand lang 's avonds om acht uur binnen zijn.

19 januari: En er zijn drie gijzelaars gepakt nl. een zoon van burgemeester Houtkoper, Van Vessem (kruidenier) en ene ... werkzaam aan de Heidemaatschappij.

Woensdagavond 3 februari: Een Engels vliegtuig gevallen op de uiterwaarden tussen Eck en Wiel en Ingen. Waarschijnlijk zes inzittenden waarvan er één met twee gebroken benen is van afgekomen en één is er op de uitweg van de Zandtob met een parachute naar beneden gekomen, maar dood. Hij is een nacht in het baarhuisje van Maurik geweest en waarschijnlijk naar Amersfoort gebracht. Het was een Nieuwzeelander. De overige inzittenden zijn dood.

Op diezelfde avond is er ook nog een Duitse Jager gevallen bij Tiel.

5 februari: *Seiffart⁹ is doodgeschoten in Den Haag. Alle W.A.¹⁰- mannen via de Haas moesten komen om een voorbeeld te nemen aan hun eigen begrafenis.*

12 februari: *Burgemeester van Utrecht doodgeschoten.¹¹*

15 februari: *Rostock gevallen!!!*

26 februari: *Geëvacueerde mensen uit Den Haag zijn in de gemeente Maurik gekomen, ±achtentwintig, grotendeels bij de boeren ondergebracht.*

Maart: *Stef Kok¹² uit Keulen thuis geweest op de smokkel. 's Maandags weer weggegaan.*

7 mei: *Tunis en Biserta gevallen!!!*

Begin april: *De steenfabriek van mijnheer Ariëns is stil gaan liggen. Er mochten er maar een paar blijven werken o.a. de Baas, Ursinus en Hend Baars. Hijmen¹³ moest ander werk zoeken. Hij heeft dat ook gekregen en wel bij een boer. Maar hij moest eerst in de ziektewet voor zijn keel. Hij is in het ziekenhuis geweest van 5 tot en met 8 april.*

7 april 1943: *Van drie varkens is het spek verbrand bij Frans van Beem doordat er schoorsteenbrand was in de rokerij. Het spek was van Berendse (Kapel),¹⁴ van wed. C.G. de Jongh en van mevrouw De Geer.*

Op ± 26 augustus 1943 *is Hijmen van oom Bart opgehaald en vervoerd naar Ommen, heeft daar een paar dagen straf gehad, is naar Den Haag vervoerd en daar vandaan met nog tweehonderd andere jongens naar Berlijn vervoerd waar ze een pakje aankregen en zijn toen vervoerd naar Riga in Letland. SS mannen.*

Op zaterdag 4 september 1943 *is Stef Kok weer herkeurd en moest naar Duitsland toe (hij was met ziekenverlof thuis) maar hij is niet gegaan. De politie heeft naar hem gezocht maar nog niet gevonden.*

30 september 1943: *Arie van de Pol uit Avezaath is in Altena in Duitsland aan difterie gestorven. Hij heeft een paar weken in het ziekenhuis gelegen.*

In de winter van 1943/44 had Drieka geen bijzonderheden te vermelden zoals ze zelf schreef.

17 september 1944: *Op zondag brengen honderden vliegtuigen, zweefvliegtuigen met bemanning naar Deelen, Arnhem en Nijmegen. 's Middags een hevig luchtgevecht met het luchtdoel in Eck en Wiel. ± 50 jagers beschieten het afweer. Een Duitser wordt gedood. Jagers en jachtkruisers een imposant gezicht maar gevaarlijk.*

1 kleine bom werd bij Wim Bloemendaal in honderdvijftig kisten appelen gegooid, allemaal appelmoes.

23(?) september: In Tiel is een aanslag gepleegd op de (NSB) inspecteur van politie Overeem. Hij is niet doodgeschoten. Vandaar zijn er hevige maatregelen getroffen. In Tiel zijn verschillende personen opgehaald als gijzelaar.

In Maurik zijn de Duitsers 26 september gekomen. Ze moesten de burgemeester hebben, die was verdwenen. De secretaris was niet aanwezig. Ze zijn weer naar Tiel gegaan. Maar woensdag 27 september 's morgens om 10 uur moest de secretaris (van de Geer) op het gemeentehuis zijn! Hij was aanwezig en de Duitsers waren er ook. Toen moest

hij twee personen uit de gemeente aanwijzen om als gijzelaar vast te zetten. Maar mijnheer Van de Geer heeft gezegd: "Dat kan ik niet en dat doe ik ook niet, neem dan mij maar mee". Maar dat vonden ze dan weer niet goed.

Dus zijn ze de weg op gegaan (maar er was bijna niemand te zien want iedereen was doodsbenuwd en iedereen was afgedropen) en hebben toen twee mensen van de straat meegenomen en wel Bartus van Remmerden en C.A. van Ommeren. Ze zijn met die mensen naar Tiel gegaan.

's Middags kwamen de Duitsers weer terug en hebben toen Van der Pol en mijnheer Van der Geer meegenomen.

Ze hadden een lijst bij zich daar stonden ze op: de burgemeester, Roos, de dokter, Van der Elst, D. van

Keulen, Fr. Van Mourik, Van der Pol. Allemaal waren op de vlucht alleen Van der Pol die was thuis en die hebben ze in de cel in Zoelen neergezet. Hij is daar geweest van 27 september tot en met 2 oktober 1944.

De vreugde was groot toen hij thuis kwam. Die andere personen kunnen niet voor de dag komen zolang de oorlog duurt. De twee gijzelaars zijn 25 september al weer losgelaten en mijnheer Van der Geer 29 september.

2 oktober zijn hier weer Duitsers gekomen ± tweehonderd in de school en verder bij mensen ondergebracht.

Vanaf 18 september hebben we hier beneden de Rijn geen stroom meer, dat was een reuze strop. Het was een vreselijk getob met het licht o.a. carbid en petroleum, maar alles zeer beperkt.

Oorlogsnieuws hoort men nu helemaal niet meer, men moet het nu allemaal van geruchten hebben. Bijvoorbeeld Arnhem is in handen geweest van de geallieerden, eind september weer veroverd door de Duitsers.

± 1 oktober is Dodewaard bevrijd. Opheusden, Kesteren, Ochten en IJzendoorn moesten evacueren. Later ook Lienden, Ingen, Ommeren.

C.J. van der Pol, veldwachter
(Foto: privé bezit)

1 oktober: Bij ons is een dame geëvacueerd uit Opheusden. In de gemeente Maurik zijn ± 1500 evacués.

13 oktober: De pont bij Eck en Wiel in de grond geschoten.

± **15 oktober:** De Moree, bakker uit Ravenswaay tot burgemeester van Maurik benoemd.

17 oktober zijn bij ons twee evacués uit Lienden aangekomen.

23 oktober: Maurik werd door Duitsers omsingeld alle huizen zijn doorzocht. Van de Pol en Jan zijn weer even meegenomen en nog verschillende andere mensen. Allen zijn na een paar uur weer in vrijheid gesteld. Behalve mijnheer van Mourik (burgemeester) uit Beusichem die is meegenomen naar Tiel.

23 oktober: In Lienden waren twee meisjes uit Maurik nodig om voor de soldaten te stoppen en te werken en aardappelen te schillen enz. 's Avonds om half vijf moesten die twee meisjes op het gemeentehuis in Maurik aanwezig zijn. Ik was er ook bij. Maar ik weigerde te gaan. Maar er wordt bedreigd: nl. Ik moest binnen het kwartier op het gemeentehuis zijn anders zouden er strenge maatregelen genomen worden. Dus om zes uur vertrokken we met twee Duitsers uit Maurik naar Lienden. Om half acht waren we in Lienden. Hebben we gegeten en zijn daarna naar boven naar onze kamers gebracht waar we samen geslapen hebben. De volgende morgen om half acht moesten we opstaan en weer gegeten en aan het werk tot half vijf en toen mocht ik naar huis en moest Trina van ome Dirk mee en was ik vrij.

27 oktober: De herenfietsen en alle onderdelen moeten ingeleverd worden. Honderden hele oude worden gebracht.

Winter 1944-1945 Hoog Water I

6 november: De eerste militairen worden bij ons ingekwartierd. Bij ons is de huiskamer gevorderd. Er zijn zes militairen in geweest met de telefoon. In het geheel zijn er dertien verschillenden geweest. Tot 8 december zijn ze geweest. Hebben boven geslapen.

6 december: 's Morgens om 7 uur is de baby van onze evacué geboren. 10 oktober zijn ze vanuit Lienden naar hier gekomen. Ook hebben we een dame uit Den Haag gehad vanaf 10 oktober tot ± 10 januari 1945. Ze is toen naar Zeist gegaan.

Donderdag 7 december: Wassend water. Het water liep achter in de tuin en kwam steeds hoger.

8 december: De Duitsers gingen op de loop. 's Middags moesten we de kelder uitpakken.

9 december: Een heleboel mensen moesten uit hun huizen o.a. de Mente,¹⁵ Zandstraat,¹⁶ Veld, Essebos moesten ontruimen. De huizen komen tot aan het dak in het water.

Nol de Wit met zijn gezin is nog een dag bij Dit in huis geweest, maar zaterdagavond moest de hele zaak weer verhuizen. Want het water waste steeds ± 25cm per nacht. Dit durfde niet goed met de kinderen boven te blijven. Dus zijn ze 's avonds en halve nacht verhuisd naar Schenkhoff. Dat huis stond vrij wat hoger. Maar later heeft er toch nog iets water in gestaan.

Hoogwater in Maurik getekend door Teunis Blankenstein (Collectie: particulier)

Zondag 10 december: Wij hadden nog 18 cm voor het water bij ons in huis zou komen.

Dus moesten we verhuizen naar boven. Om 8 uur 's morgens zijn we begonnen en om 5 uur 's avonds hadden we alles boven. Toen kwam ook het water naar binnen. We hebben alles droog boven gekregen.

De slaapkamer voor de kraamvrouw hebben we eerst in orde gemaakt. Daarna hebben we de familieachel in een kamertje gezet en verder als keukentje ingericht.

De kachelpijpen hadden we uit het raam, het was een pracht gezicht. De zolder en vliering stond stikkevol met meubels enz. enz. De brandstoffen, aardappelen enz. alles was boven. Het orgel hadden we op een tafel gezet.

11 december: Het water wast nog steeds \pm 25 cm. We konden nog met laarzen door de gang om water te halen.

12 december: 's Morgens om 9 uur kwam dokter Zwarestein uit Opheusden (evacu ) op bezoek met de kano. Hij voer tot aan de trap en stapte zo zijn kano uit naar boven. Moeder was net aan het brood snijden en hij vroeg om een boterham, want ze hadden geen brood meer in huis. Toen hij wegging gaf moeder hem een broodje mee. En een paar boterhammen at hij op en zo ging hij weer

met zijn kano naar huis. Iedereen had een vlot of een roeiboot gemaakt want heel Maurik was water. Op de wegen ± 75 cm water.

13 december: Jan heeft ook een vlot gemaakt want bij Van der Pol kregen ze nu ook water.

Hij heeft ook een hoge stellage in de gang en de keuken gemaakt om met droge voeten water te halen. De koeien stonden in de kerk¹⁷ want die was nog droog en is ook droog gebleven. De boeren gingen daar melken. Verder stonden er veel koeien en varkens op de steenfabriek. Er zijn ook veel koeien en varkens geslacht. Er zijn veel aardappelen en veel koren verdronken. Want in het veld kwam het water erg schielijk opzetten.

14 december: 's Morgens had ik spit. Na een dag in bed met een kruik en toen was het er weer uit.

Vrijdag 15 december: Het water stond bij ons in huis tot aan de Vensterbank. De waslijnen in de tuin stonden er onder. Bij Van der Pol woonden ze op het gemeentehuis met zijn veertienen o.a. Betje en Woutje Willemse.

Zaterdag 16 december: Een paar centimeter is het water gewassen. Men zag veel kano's, roeiboten en vloten. Alle mensen trekken er op uit om melk en brood te halen. Het was steeds mooi weer. Gijsbert is geweest met de roeiboot.

17 december: Verschillende keren kwam de V1 over. Het geluid van de V1 was een gierend en stotend geluid ongeveer net als van een vliegtuig. Hij was zichtbaar door een lichtbal bij avond.

Maandag 18 december: Jan en ik zijn bij Hijmen geweest met de boot tot de dijk en verder gelopen tot Penraad, waar ze tijdelijk in de opkamer woonden met vrouw Verkuil en Gonda enz.

19 december: Hend heeft me met de boot gehaald en ben toen bij Dit op visite geweest die nu bij Schenkhoff woonde. Het water valt een paar centimeter. De V1 kwam weer een paar keer over.

20, 21 december: Nog steeds een paar centimeter val. In de kamer bij ons heeft het water 80 cm hoog gestaan. Bij Dit 205 cm.¹⁸

22 december: Jan en ik zijn met de kano van F. van Beem het dorp rond geweest.

23 december: Het water valt mooi zodat er al weer aardig wat huizen vrij komen van water.

Zondag 24 december: Het heeft flink gevoren. 's Morgens zijn we voor aardigheid in de kerk wezen kijken. Onze evacu  heeft het kerkorgel bespeeld te midden van de koeien en honden en paarden. Alles was aanwezig. Het water staat nog 6 cm bij ons in huis.

25 december: 's Morgens is er kerkdienst in school voor de mensen in het dorp die er konden komen.

Het water was bij ons uit het huis tenminste uit de kamers en keuken zodat we 's middags de vloeren bezemschoon gemaakt hebben. Een paar dagen later de . En de kelder hebben we toen ook uitgedweild. Maar we moesten nog wel boven blijven wonen vanwege het vocht.

8 januari 1945: De Duitsers zijn weer teruggekomen in Maurik. Bij ons hebben ze drie kamers gevorderd. Twee kachels moesten ze hebben en matrassen en een deken. Er lag een pak sneeuw. Tenslotte hebben ze maar twee kamers gebruikt en zijn een week geweest. Bij T. Smit hebben ze het hele huis gevorderd. Binnen twee uur moesten ze er uit zijn. Na een week konden ze er weer in. We zijn nog boven blijven wonen. ± 15 januari hebben we beneden één kamer ingericht zodat we 's middags na het eten beneden woonden.

Difterie

8 februari: Hijmen moest gaan graven aan de dijk in Ochten om daar gaten dicht te maken voor het water.

9 februari weer thuis gekomen. Niet gewerkt. Niets anders gedaan dan gelopen van Ochten over Tiel naar Beusichem waar de heer De Moree (toen burgemeester) hun vrijmaakte en naar huis liet gaan.

Tijdens hoogwater, moeder Van Doornspeek zit in het bootje (Foto: privé bezit)

10 februari: Voor de tweede keer kwam Maurik onder water. Voor de tweede keer moesten we alles naar boven sjouwen. Zaterdagavond ongeveer half elf liep de kelder weer vol. Zondagmorgen hebben we die ene kamer weer naar boven gesjouwd en alles weer omhoog.

Zondag 11 februari: We hadden alles weer boven; het water kwam 's avonds om 10 uur weer in huis.

Maandag zijn we weer brood wezen halen met het vlot. Overal weer water!

Dinsdag 13 februari weer wezen vloten.

We hadden nu onze uitgang in het keukenraam boven het aanrecht. Daaruit kon je zo in de boot stappen.

14 februari: Bij Dit woonden ze nu ook boven. Met een ladder moest je naar het zolderraam klimmen en zo naar binnen. Ik ben die dag wezen naaien. Ik kwam thuis met keelpijn en zo.

Donderdag 15 februari: 's Morgens om 10 uur kwam de dokter met de roeiboot en constateerde bij mij difterie. In Eck en Wiel was de pastorie ingericht voor Noodziekenhuis speciaal voor difterie patiënten. Dus moest ik daar ook naar toe. Door middel van het Roode Kruis werd ik

's middags op de brancard in de roeiboot naar Eck en Wiel vervoerd. De dokter heeft me direct tweemaal ingespoten. De temperatuur was 39,8°. De eerste nacht weinig geslapen.

Vrijdag 16 februari: 's Morgens om 10 uur is er een V1 honderd meter van het ziekenhuis vandaan gevallen. Een vreselijke klap was het. Alle ruiten waren er uit. Alle bedden waren bezaaid met glasscherven. Enkele patiënten hadden wondjes van de glasscherven. Een man is er verongelukt die was in een roeiboot tussen de dijk en het dorp. Veertien dagen erna hebben ze hem gevonden.

Zaterdag 17 februari: De keel was iets beter, de temperatuur minder

Zondag 18 februari: Het water wast steeds. Het kwam zó hoog zodat het water ook in het ziekenhuis kwam. Alle patiënten moesten verhuizen naar boven. Nadien mocht er geen bezoek meer komen.

Hoog water in het centrum van Maurik (Foto: privé bezit)

Maandag 19 februari: Het water nog iets gewassen. Ik ben iets beter.

Dinsdag 20 februari: Nog wassend water. Het stond bij ons in huis 1.10 m. De waterkraan in de keuken stond er onder. In de pastorie stond een paar centimeter

Woensdag 21 februari: Het water is 4 cm gezakt. 's Middags lekker gegeten: appelmoes, vlees, aardappelen en pap toe.

De dokter heeft gezegd kalm aan te doen want ik kon een paar dagen slecht zien, een verschijnsel dat vaak voorkomt bij difterie. Jaantje Smits ziek geworden. Het water zakt mooi.

22 februari: 's Nachts veel V1's over gegaan, slecht geslapen.

23 februari: 's Morgens zong een merel voor het eerst zijn lied. Een brief naar Velsen¹⁹ gestuurd.

Zaterdag 24 februari: Het water zakt goed. De beneden patiënten die boven waren zijn weer naar beneden verhuisd.

Zondag 25 februari: Jan is geweest met de roeiboot met onze evacués. 's Avonds hebben we een gezellig avondje gehad. We hebben een poosje de kaars aan gehad en Jo Verbeek trakteerde op limonade, ik op appelbeignets die Jan meegebracht had. Dus was het feest bij ons.

Maandag: De weg in Eck en Wiel was vrij van water.

Dinsdag 27 februari: Jan met zijn moeder is voor het raam geweest met zijn kano.

Woensdag 28 februari: Een grote wasbeurt gehad van Dien Prijs die veertien dagen hulp verleend heeft wegens gebrek aan personeel.

Donderdag: Twee patiënten naar huis gegaan van onze zaal; er zijn er drie voor in de plaats gekomen.

Vrijdag: Ik mocht het bed uit van de dokter maar ik voelde me niet erg lekker dus ben ik er maar in gebleven.

Zaterdag: Een kwartier het bed uit geweest.

Zondag: Ongeveer een uur op geweest; goed bevallen.

Maandag, dinsdag, woensdag op geweest, en woensdag een grote wasbeurt gehad.

Donderdag: Juffrouw Pluim uit Tiel die gelijk met mij gekomen was is naar huis gegaan.

Vrijdag: Tante Zus liet pannenkoeken brengen dus hadden we weer wat te smullen.

Zaterdag 10 maart: Naar huis!! Jan en moeder hebben me met een rijtuig van het Roode Kruis gehaald. Nadien nog wel last gehad van het slikken en erg door de neus praten.

Na het tweede water is tandarts Blom uit Tiel met zijn praktijk bij ons in huis gekomen.

De slaapkamer als spreekkamer de kamer van juffrouw Koch als wachtkamer.

Er komen 's nachts nog veel V1 over, ik ben er reuze bang voor geworden

20 maart: 's morgens om 10 uur zijn er granaten gevallen in Maurik. De toren is beschoten door de Engelsen vanaf een brug tussen Kesteren en Lienden. 's Middags om 3 uur weer. Wij zijn allen de kelder ingevlucht. Een paard is er doodgeschoten.

We durfden niet goed meer in het dorp te blijven slapen dus hebben we een karretje gepakt met dekens enz. en zijn moeder en ik en onze evacués bij Hijmen gaan slapen, twee nachten. Het is rustig geweest nadien dus zijn we donderdagmorgens weer naar huis gegaan.

Zondag 25 maart: 's Morgens om 7 uur is er een V1 gevallen in het Maurikse veld. Veel ruiten kapot in het dorp. Goede oorlogsberichten. De geallieerden maken goede vorderingen in Duitsland. Weinig V1's hoort men. Verder de hele week goede berichten.

Zaterdag 31 maart: 's Avonds om 7 uur zijn er ± 32 vliegtuigen boven de steenfabriek de Roodvoet geweest en hebben daar hun bommenlast uit gegooid. Zes doden en dertig gewonden. Dit was waarschijnlijk een vergissing en moet bedoeld geweest zijn op een andere steenfabriek waar ze stellingen gebouwd hadden. Het was hier een hels lawaai. In de week van 25 maart tot 1 april zijn hier twee jongens begraven die in Echteld doodgeschoten waren door granaatvuur. Ze moesten daar voor de Duitsers werken.

1 en 2 april was het Pasen. Erg rustig geweest hier in Maurik.

7 april: De Duitsers moeten mannen hebben om te graven. 's Middags hebben ze razzia gehouden, ongeveer dertig mensen hadden ze opgepikt. Maar burgemeester De Moree heeft gezorgd dat ze weer vrij kwamen en die heeft jongens aangewezen ± 150 uit Maurik en die zijn 's zondagsmorgens met wagens naar Ochten gebracht om daar te gaan werken. Dat was iets vreselijks want het was er erg gevaarlijk met het oog op granaten enz.

Een week erna moesten er 80 anderen gaan om de eersten af te lossen. Na vier dagen waren ze allemaal weer thuis. Gelukkig zonder ernstige ongelukken.

20 april: In de nacht van 20 op 21 april zijn twee meisjes en wel Nelly van Doornspeek (van oom Bart) en een meisje van Schimmel (die zich altijd veel met Duitse soldaten ophielden) door drie ondergrondse jongens (van het geheime leger) de haren kaal afgeschoren.

Dorpsstraat (thans Raadhuisstraat) in Maurik februari 1945 (Collectie: J. Hoogendoorn)

Zaterdagmiddags zijn er uit Eck en Wiel dertig gijzelaars voor opgehaald. Acht ervan zijn er vast gehouden en de rest is 's avonds weer naar huis gegaan. 29 april zijn ze allen weer thuis gekomen door middel van De Moree de er voor gezorgd heeft.

21 april: In Maurik en overal in de Betuwe zijn weer veel Duitsers gekomen. Ze waren bang voor de Engelsen dat ze de Betuwe vrij zouden maken. Tussen begin maart en half april zijn ze bezig met de provincie Groningen, Friesland, Drenthe en de Achterhoek vrij te maken. Eind maart is de verbinding Nederland Duitsland verbroken zodat toen de V1 gelukkig niet meer kwam.

24 april: In Lienden waren veel Duitsers. 's Avonds om 8 uur kwamen er tien vliegtuigen boven en hebben die huizen beschoten en gebombardeerd waar veel Duitsers in woonden. Tien huizen zijn er bij afgebrand. In Ommeren zijn er ook wat afgebrand.

26 april: In Maurik en omstreken mocht er niemand op straat alleen van 8-9 uur 's morgens en van 5-6 's avonds. Een paar dagen later werd het van 6-8 uur, van 12-1 uur en van 5-7 uur 's avonds.

Zondag 29 april was het weer van 8-9 uur en van 5-6 uur. Geruchten gingen dat Hitler of dood of op sterven lag.

30 april: Nog geen zekerheid omtrent de dood van Hitler. Capitulatie geruchten maar zekerheid is er nog niet.

In de week van 26 april tot 4 mei is er in de Betuwe geen schot gelost.

Omstreeks eind april begin mei zijn de vliegtuigen begonnen met de stad van eten te voorzien

1 mei: Geruchten gaan er over de vrede maar de Duitsers lopen hier nog gewapend rond, dus is er nog geen zekerheid.

Vrijdag 4 mei: Om 9 uur 's avonds hoorden we dat zaterdagmorgen om 8 uur de wapens neergelegd zouden worden tussen Engeland en Amerika en Duitsland. Rusland vecht nog door. De dood van Hitler is nu vastgesteld.

Vrede

5 mei: 's Morgens werden Engelsen hier in Maurik verwacht en de vlaggen moesten gehesen. Maar de commandant der Duitse troepen hier in de Betuwe wou niet toegeven. Dus mocht er niets gebeuren. 's Middags om 2 uur stond hij toe dat er gevlagd mocht worden en oranje mocht worden gedragen. Maar de NSB-burgemeester (De Moree) was nog baas en het geheime leger mocht nog niets doen. Dus verder was het heel rustig.

6 mei: De hele dag rustig. Geen mooi weer. Zondagmiddag om 4 uur heeft de commandant de vredesonderhandelingen getekend en toegegeven, dus was het voor de Betuwe in orde.

Maandagmorgen om 6 uur was het geheime leger in actie. Toen was het gedaan met de NSB'ers en de Duitsers. Er mocht niets meer gevorderd worden en de soldaten mochten niet meer in de

huizen slapen. Ze hadden tenten opgeslagen in de boomgaarden. Nieuwe fietsen, motorfietsen, auto's; alles kwam weer voor de dag.

Maandag 7 mei: Alle mensen hielden nog een beetje feest. De waarnemend burgemeester Van Heteren en mijnheer Hofmeester was commandant der Binnenlandse Strijdkrachten. Verder werden er een heleboel oud militairen opgeroepen voor wacht enz. 's Middags is de SS uit Amerongen aan het Eck en Wielse veer aan het vechten geweest met jongens van de ondergrondse. Tenslotte zijn er nog een paar Duitsers aan te pas gekomen die de SS-mannen over het veer gedreven hebben.

Dinsdag 8 mei: Twee jongens van Rustenhoven hebben ze gepakt, die speelden onder één hoedje met de SS. Dinsdagnacht hebben ze hier drie meisjes kaal geschoren. Twee van Tinus de Wit en Anna de Werd, die waren met Duitsers mee geweest. Voor straf ging het haar er af.

De eerste Engelsen zijn in Maurik geweest, ze deelden sigaretten.

10 mei Hemelvaartsdag: De algehele vrede is afgekondigd dus kon er zondag 13 mei dankstonde zijn.

Vrijdag 11 mei: De NSB'ers zijn opgehaald. Ook een paar meisjes maar die zijn weer gauw losgelaten.

Zaterdag 12 mei is er een feestcommissie gevormd.

Het leven hernam langzaam maar zeker weer zijn gewone gang.

Op 8 augustus 1945 traden Jan Hendrik van de Pol en Hendrika van Doornspeek in het huwelijk.

Garagebedrijf annex benzinepomp van Jan van der Pol na de oorlog
(Foto: privé bezit)

Jan van der Pol aan het werk
(Foto: privé bezit)

Kano met geslacht varken voor het gemeentehuis in Maurik (Collectie: J. Hoogendoorn)

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- Gesprek met Herbert van de Pol.
- Angeline van der Donk en Petra Beij-Sutmuller, *Gemeente Maurik 1818 1998*. Buren 1999.
- M.M. Kragten – van der Mark, *Rondom Oud en Nieuw*. Tiel 2009.

Noten

1. *Dorpsstraat is Raadhuisstraat geworden.*
2. *Het (oude) gemeentehuis uit 1900 heeft sedert die tijd een woonvoorziening (achterhuis) voor de gemeenteveldwachter die tevens als gemeentebode fungeert, de echtgenote is verantwoordelijk voor het schoonhouden van het gemeentehuis.*
3. *Achterstraat is Prinses Marijkelaan geworden.*
4. *Thans cafetaria de Bikbar.*
5. *Geen familie en een ‘r’ minder; Van de Pol – Van der Pol.*
6. *Vader Peter van de Pol hertrouwde en overleed in 2002.*
7. *Lijkt op het huidige ‘bed en breakfast’ of ‘vrienden op de fiets’.*
8. *Naast pastoor was A. van Welsem ook schrijver. Die schrijverij had hem in de gevangenis gebracht. Vrienden van onze bezetters meenden zichzelf te herkennen als de wolven in schaapskleden uit een artikeltje van hem. Zijn verweer voor de rechter was o.a.: “Als ik in de krant wil zetten dat er veel smeerlappen in de wereld zijn dan hoeft iemand die geen smeerlap is zich daarvan toch niets aan te trekken.”*
9. *Generaal Hendrik Seyffardt, de leider van het Vrijwilligerslegioen Nederland, doodgeschoten door twee leden van de Nederlandse Verzetsgroep.*
10. *WeerbaarheidsAfdeling; geüniformeerde ordedienst en knokploeg van de NSB.*
11. *Niet terug kunnen vinden. G.A.W. ter Pelkwijk werd in 1942 ontslagen en kwam na de bevrijding weer als burgemeester terug. (Ria Kragten)*
12. *Een van de zeven kinderen van de weduwe Kok. Vanuit klompenmakerij Kok werden veel verzetsactiviteiten gecoördineerd door ‘Moeke’ Wim, Chris en Henk. Met de klompen bracht je een boodschap binnen en de volgende dag waren de klompen met een antwoord klaar. De boomgaard achter hun huis liep door tot de dijk, daarachter lagen de steenfabriek en de Rijn waarover de onderduikers in roeiboten werden opgehaald.*
13. *Hijmen is de broer van Drieka, Hend Baars haar zwager.*
14. *Het gebied rond wat nu de Kapelstraat heet werd destijds kortweg Kapel genoemd.*
15. *Gebied achter waar nu de Wal is en Mentestraat.*
16. *Thans Tielsestraat.*
17. *N.H. Kerk, de R.-K. kerk lag lager.*

De Joodse Klasjes en hun leerkrachten

Het onderwijs in Nederland was een van de eerste terreinen waar de gevolgen van de Duitse bezetting zich deden gelden.

Hoe manifesteerde zich dat en dan in het bijzonder in Tiel?

Veel Nederlanders, en het merendeel van de Joodse inwoners van ons land gingen daar hoopvol in mee, verwachtten dat het met de gevolgen van de Duitse bezetting 'wel mee zou vallen'. Het gewone leven hernam redelijk zijn gang, behalve in de gebieden waar verwoestingen hadden plaatsgevonden als gevolg van oorlogshandelingen. Scholen en de fabrieken waren weer open en de treinen, bussen en trams reden goeddeels hun gewone dienstregeling.

Ook in Tiel was het verzuilde landschap aan lagere scholen weer gewoon gaande en ook het voortgezet onderwijs draaide weer als tevoren. Dat wel met de aanpassing dat het aantal uren Duits werd uitgebreid.

Sluipenderwijs werd Nederland echter geconfronteerd met een aantal verplichtingen dat een beperkend effect had op de bewegingsvrijheid van mensen. Vooral de Joodse landgenoten werden daardoor getroffen.

Al vanaf 6 september 1940 mochten geen Joden meer in overheidsdienst worden aangenomen; alle ambtenaren moesten een verklaring in vullen over hun afstamming.

De Neurenbergse Rassenwetten (1935) bepaalden dat iemand 'Vol Joodsch' was als minimaal 3 Joodse grootouders lid waren geweest van de 'Joodsche geloofsgemeenschap'. Bij minder Joodse voorouders was er sprake van 'Mischlinge'.

Op 22 oktober 1940 moesten alle zaken met Joodse eigenaren zich laten registreren en 21 februari 1941 waren alle Joodse ambtenaren ontslagen.

Uitgezonderd enkele leraren binnen het onderwijs kende Tiel geen Joodse personen met een ambtenarenstatus. Eén van hen, Abraham van Geuns, was meester binnen het Openbaar Onderwijs en de Avondschool voor Handelonderwijs terwijl Barend Katan een beperkt aantal uren Hebreeuws gaf aan de hoogste klassen van het Gymnasium. Katans hoofdfunctie was die van Rabbijn van de Joodse Gemeente van Dordrecht. Levie Hes (staatsinrichting) en Joseph Gotlieb (aardrijkskunde en geschiedenis) gaven les op de Stedelijke HBS.

Alle Joden met ten minste één Joodse grootouder moesten zich op 10 januari 1941 laten registreren. Dat registreren kostte geld en dat dienden de Joden (uiteeraard) zelf te betalen, net als later de aanschaf van de Jodensterren en de reizen naar de vernietigings- en concentratiekampen: één gulden per registratie.

Joodsche klassen

Toen het de Joodse leerlingen per 1 september 1941 verboden werd langer naar de openbare en bijzondere scholen te gaan kwam gelijk de verplichting speciale klassen in te richten voor de Joodse kinderen. Om onbekende redenen werden de lessen voor leerlingen in de lagere schoolleeftijd niet door de daartoe bevoegde Van Geuns gegeven maar door de apothekers-assistente Dolly Blok. Joseph Gotlieb nam de lessen voor de leerlingen van het voortgezet onderwijs voor zijn rekening.

Van het klasje van Dolly Hes is een unieke uit 1942 daterende foto bewaard gebleven met daarop, behalve Dolly (die eigenlijk Emmy heette), de leerlingen Annie Kalker (Ophemert), Chellie Hes, Tilly Hes, Jaap Cohen (Wadenoijen), Loekie de Winter, Liesje Frank (Lienden) en Elie van Blijdesteijn. De foto was gemaakt ter gelegenheid van de 22^e verjaardag van 'de juf' waarbij haar een door Gotlieb gemaakt gedicht werd voorgelezen en overhandigd.

*Leef gelukkig en blijf ons trouw,
We kunnen uw zorg nog niet ontberen;
In deze somb're, vreugdeloze tijd;
En w'op de "Grote School" niet mogen
leeren.*

Dolly Blok juni 1942 (Foto: fam. Blok)

Loekie en Robert de Winter

Van Loekie en Robert de Winter zijn tal van schoolrapporten bewaard gebleven, waaronder de laatste die zij ontvingen. Beide stopten halfweg het schooljaar 1941 - 1942: de laatste kolom is nooit meer ingevuld omdat er geen onderwijs meer gegeven werd.

Niet alleen speelde het gebrek aan lesmateriaal in toenemende mate een rol, ook was het leerlingen van buiten Tiel onmogelijk naar Tiel te komen, net zo min als leerlingen vanuit Tiel naar het Voortgezet onderwijs in Den Bosch (Robert de Winter) en Utrecht (Joop Hes) konden reizen. Dat alles als gevolg van het reisverbod voor Joden dat per 5 juni 1942 van kracht werd.

De vier vermoorde Tielse kinderen

Van de Tielse schoolkinderen overleefden er vier de oorlog niet: Robbie en Loekie de Winter van het Jodenstraatje 1 in Tiel, Jacob Cohen van de Prinses Beatrixlaan (tijdens de oorlog Marktlaan geheten) in Wadenoijen (nu Tiel) en de uit Culemborg afkomstige Henri Gans die in Tiel op school ging. De overigen slaagden er in, vaak gescheiden van hun ouders, de oorlog te overleven.

Barend Katan

Onder hen niet Barend Katan. De leraar Hebreeuws aan het Tielse Gymnasium, Barend Josua Katan, op 20 januari 1905 geboren in Rotterdam, werd op 30 april 1943, 38 jaar oud, vermoord in Auschwitz. Dat lot overkwam ook zijn tweede vrouw (hij was in 1934 weduwnaar geworden) Rosa Katan-Duizend die op 23 november 1942 op 36-jarige leeftijd in Auschwitz werd vermoord, samen met hun kinderen Samuel

(5 jaar oud), Joseph (4 jaar oud) en Milkha (2 jaar oud).

Onderdeel uitmakend van het gezin van Katan was Ernst Jakob Hesdörffer. Enkele jaren nadat zijn vader, een succesvol zakenman, was overleden kwam hij in maart 1939, samen met zijn broer, met een kindertransport naar Nederland. Na enige tijd in quarantaine te hebben gezeten kwam hij terecht in het Joodse weeshuis in Gouda waar zijn bar mitswa (het 13 jaar volwassen worden voor de Joodse wet) werd gevierd. Daarna werd hij als pleegzoon opgenomen door het gezin Katan in Dordrecht. Het plan om naar de Verenigde Staten te emigreren werd ingehaald door de Duitse bezetting. Ernst werd op 28 februari 1943 vermoord na nog enkele maanden als dwangarbeider, elektricien, te hebben gewerkt. Ook zijn moeder werd vermoord; zijn broer wist de oorlog te overleven.

De leerkrachten Gotlieb, Hes, Blok en Van Geuns

Joseph Gotlieb, Levie Hes en ‘hulpjuf’ Dolly Blok overleefden de oorlog en pakten de draad weer op. In het onvolprezen boek ‘Bittere Tranen’ van Tjeerd Vrij wordt dit grondig en indrukwekkend beschreven.

Bijzonder is het verhaal van Abraham van Geuns en zijn vrouw Grietje van Hoorn. Van Geuns werd op 2 juli 1882 geboren in Pieterburen en Grietje van Hoorn op 18 januari 1884 in ‘t Zand.

In de Waalbode 9 augustus 1941 stond dat in verband met het hem verleende ontslag als onderwijzer aan School D een aantal kandidaten was voorgedragen tot zijn opvolging. Van Geuns was het slachtoffer van het door de Duitsers strikt toepassen van de Neurenberger Rassenwetten. Alhoewel Van Geuns aan had gegeven Nederlands Hervormd te zijn wreekte zich het feit dat zowel zijn ouders als zijn grootouders lid waren van een Joodse Gemeenschap. Van Geuns was politiek actief voor de SDAP (de voorloper van de PvdA) in zowel de Tielse Gemeenteraad als op Provinciaal niveau. Ook was hij bestuurslid van de Onderwijsbond terwijl de bekende schrijver Theo Tjissen tot zijn vriendenkring behoorde. Het echtpaar Van Geuns dook onder in Amsterdam en Krommenie en overleefde de oorlog. Ook hun kinderen deden dat, een van de zoons wist toe te treden tot het Canadese leger en bezocht zijn ouders in een militair voertuig.

Leraar J. Gotlieb (geheel rechts) voorjaar 1940 met HBS-klassen naar Jaarbeurs. (Foto: E. Smit)

De ondergang van de oude Oudheidkamer

De Oudheidkamer in de jaren 1929-1939

Sinds de oprichting in 1901 stelde de Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken zich ten doel om voorwerpen uit het verleden van de streek te verzamelen en tentoon te stellen. Van 1905 tot 1929 werd de collectie getoond in een pand aan de Westluidensestraat. In mei 1929 werd echter een ander onderkomen gekozen. Vanaf dat moment huurde de Oudheidkamer de boven-voorzal in het gebouw van De Grote Sociëteit (tegenwoordig bekend als de stijl-

kamer van het museum). De vereniging betaalde hiervoor een jaarlijkse huur van Fl. 150,-. Op zaterdag 14 september 1929 werd de zaal met de nieuwe opstelling feestelijk geopend.

In het gebouw – dat eigendom was van de Vereniging De Grote Sociëteit – werd de benedenverdieping bewoond door een kastelein in dienst van de sociëteit. Sinds april 1929 was dat de heer H.J. Blom. Hij was een uiterst correcte oud-militair, die dagelijks vooral in de late namiddag en op de avonden de leden van de sociëteit van een

Opstelling OKT in sociëteit (Collectie: Smit/Kers)

Ansicht uit 1935 waarop het sociëteitsgebouw wordt aangeduid als Oudheidkamer (Collectie: Smit/Kers)

drankje en een hapje voorzag. Bij de verhuur aan de Oudheidkamer werd hij ook conciërge van deze vereniging. De zaal was te bezichtigen op maandag van 10.00-16.00 u. en op de andere dagen van 14.00-16.00 u. Daardoor waren zijn activiteiten voor de Oudheidkamer goed te combineren met die voor de sociëteit. Heel druk was het overigens niet in het lokale museum. Er was alleen een vaste opstelling en men moest het meer hebben van toeristen, die er hooguit in de voorjaars- en zomerperiode kwamen en meer in de bloeiende Betuwe dan in de geschiedenis waren geïnteresseerd.

De Oudheidkamer had een verenigingsstructuur. Er waren midden jaren dertig ongeveer 85 leden. Het dagelijks bestuur bestond tegen de Tweede Wereldoorlog uit N. van Gijn (voorzitter), F.J. Mijnlief (secretaris) en mr. J. van Nes (penningmeester). Het was een duidelijk regentesk gezelschap en de meeste leden kwamen ook uit de hogere sociale klassen. De vereniging was overduidelijk elitair getint.

Vondsten in Echteld

Het eerste, dat Tiel merkte van de naderende oorlog was het feit, dat er sinds augustus 1939 militairen gelegerd werden in Tiel en omgeving. Begin 1940 voerden militairen van het 44^e Regiment Infanterie werkzaamheden uit in de Gemeente Echteld. Bij graafwerk op het perceel van een zekere landbouwer De Greef werden bijzondere vondsten gedaan. Het bestuur van de Tielse Oudheidkamer huurde op 16 maart 1940 een auto om ter plaatse te gaan kijken. Van Majoor J.W.F. Bakhuijs, commandant van het derde bataljon, kregen zij een aantal fraaie vondsten mee. Dit betrof allereerst een bronzen fibula, die naar een Tielse zilversmid werd gebracht voor restauratie. Daarvan kwam niets terecht, omdat de Oudheidkamer geen geld had om een en ander te betalen. Daarnaast gingen nog een Romeins bord met inscriptie 'Cunius' en een barnstenen kraal mee naar Tiel. Door de toenmalige wetgeving had echter De Greef recht op de helft van de vondsten.

De Nederlandse staat kocht zijn rechten en daarna maakte het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden aanspraak op de vondsten. Er ontstond een conflict, dat zich tot in 1943 voortsleepte.

Financiële problemen

De bezetting van Nederland in mei 1940 leek in eerste instantie de Oudheidkamer niet echt te raken. Maar na een jaar bleek, dat er met name op financieel gebied een aantal problemen waren. De Nutspaarbank die jaarlijks Fl. 100,- schonk, zette deze subsidie stop en de vereniging verloor tussen 1939 en 1942 een kwart van haar leden. Dat bracht de penningmeester in de problemen. Conciërgé Blom werd niet meer regelmatig uitbetaald en ook de huur over 1940 werd niet tijdig voldaan. Er werden twee stappen ondernomen. Allereerst werd aan de verhuurder gevraagd om de huur te halveren. De leden van de sociëteit stemden daar mee in en zo werd de huur verlaagd naar Fl. 75,-.

Verder bestond de mogelijkheid om een rijkssubsidie voor musea te krijgen van Fl. 200,- per jaar. Dan werd de Oudheidkamer verantwoordelijk voor een bepaald rayon in Nederland. In dit geval ging het om de Neder-Betuwe, het Land van Maas en Waal, de Tielerwaard en Buren. In maart 1942 werd de subsidie aangevraagd. Er bleek een juridisch probleem te zijn. In de statuten van de Tielse Oudheidkamer was niet geregeld, dat de collectie bijeen zou blijven, als de vereniging werd opgeheven. Men probeerde dit in overleg met het ministerie te onderwerpen door ter zake een principeverklaring te geven. Een statutenwijziging was onmo-

Blom als beheerder OKT (Collectie: Smit/Kers)

gelijk. De vereniging hield al jaren geen ledenvergaderingen meer!

Een onverwachte, maar wellicht niet heel gewenste financiële meevaller was er op 1 mei 1942. De Duitse bezetter had op die dag een excursie georganiseerd voor het Nederlandsch Arbeids Front. Liefst 160 personen bezochten die dag de Tielse Oudheidkamer. Dat was op zich een opbrengst van Fl. 40,-, maar onder Duitse druk moest 25% korting worden gegeven. Toch nog Fl. 30,- voor de verenigingskas.

De liquidatie van de sociëteit

Historische verenigingen als de Oudheidkamer werden tijdens de Duitse bezetting meestal met rust gelaten. Waardering voor het verleden en zelfs gebruik daarvan om nazistische ideeën te promoten maakten deel uit van het systeem. Wat het laatste betreft: daarvan had de Oudheidkamer geen last. Buiten het exposeren van de collectie had zij eigenlijk geen activiteiten. De Groote Sociëteit, waar de Oudheidkamer haar ruimte huurde, was een ander verhaal.

Dergelijke verenigingen konden broedplaatsen zijn voor geheime politieke contacten. Om een en ander te onderzoeken en te bestrijden werd in februari 1941 het Commissariaat voor de Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen opgericht. Commissaris was de in Den Haag zetelende H.W. Müller-Lehning. Districtsinspecteur voor Gelderland was Egon Cornelius. Eigenlijk was het vooral een organisatie om geld te genereren door het verbieden van allerlei clubs. Op 26 september 1942 was de Tielse Groote Sociëteit aan de beurt. Cornelius werd belast met de liquidatie. Hij legde beslag op de middelen en liet gebouw en inventaris veilen. Naar formele maatstaven werden wel de uitstaande schulden afgelost. Het pand werd in februari 1943 verkocht aan de Tielse NSB'er W.G. Berendse.

In november 1942 werd duidelijk, dat de Oudheidkamer haar zaal in het sociëteitsgebouw moest verlaten. Het bestuur kwam op 21 november bij elkaar om de situatie te bekijken. Er lijkt in enig stadium sprake van te zijn geweest om de bezittingen te deponeeren in het Centraal Museum in Utrecht, maar tot enig serieus contact met de directie daarvan kwam het op geen enkel moment. Het is daarbij overigens de vraag, of men in Utrecht de collectie had kunnen en willen plaatsen. Het Centraal Museum nam sinds 1939 veel kostbaarheden van particulieren in depot, maar moest in 1943 zelf al stukken overbrengen naar Loevestein. De Gemeente Tiel bood wel een tijdelijke uitweg. De bezittingen van de Oudheidkamer konden worden ondergebracht in het oude, sinds 1937 leeg staande, stadhuis op de hoek van

de Vleesstraat en de Kerkstraat. De eigendommen werden in kisten gepakt en overgebracht naar de voormalige raadzaal in dat gebouw.

De Oudheidkamer had in haar zaal ook een groot aantal bruiklenen van de gemeente Tiel staan. Die werden overgebracht naar het nieuwe stadhuis aan de Ambtmanstraat. Burgemeester N.F. Cambier van Nooten liet er in april 1943 een lijst van opmaken door de directeur Gemeentewerken. De meeste gemeentelijke oudheidkundige bezittingen werden opgeborgen in de kluis van het gemeentearchief. De Duitsers hebben die kluis altijd ontzien en het stadhuis is ook niet al te

Oude stadhuis van Tiel (Collectie: Smit/Kers)

Burgemeester N.F. Cambier van Nooten
(Collectie: Smit/Kers)

zwaar getroffen door de oorlog. Zo hebben dus bijvoorbeeld de erfstukken van generaal Chassé de oorlog overleefd.

Alles voor een rijkssubsidie

De gemeente was tegenover de Oudheidkamer eigenlijk heel genereus. Men mocht om niet een opslagruimte gebruiken en bovendien beloofde de gemeente ook een verhuizing naar een nieuw onderkomen te betalen. Dat was echter moeilijk te vinden. Grotere gebouwen werden willekeurig door de Duitse Wehrmacht gevorderd.

De gemeente zag zich zelfs gedwongen om ruimte in het sociëteitsgebouw te huren van Berendse om het tekort aan ruimte voor schoolklassen op te vangen. In die sfeer was het krijgen van een nieuw gebouw een utopie.

In deze situatie kwam D.F. Lunsingh Scheurleer, directeur van de rijksmuseumcommissie, op 17 maart 1943 naar Tiel. Hij bekeek de situatie in het oude stadhuis. Eigenlijk vond hij die helemaal niet zo slecht. De oude raadzaal was ruim en licht genoeg om de Tielse oudheden daar uit te

stallen. Hij ging er van uit, dat er net als voorheen in lente en zomer voldoende bezoekers naar Tiel zouden komen om een museum te rechtvaardigen. Daar had het Oudheidkamerbestuur helemaal geen oren naar. Secretaris Mijnlieff constateerde, dat in het verleden het bezoek altijd gering was geweest en verwachtte er nu in volle oorlogstijd ook niets van. Vermoedelijk had hij daar wel gelijk in. Voor de heren was het ook een probleem, dat de vereniging geen idee had aan wie ze het toezicht zou moeten toevertrouwen.

Lunsingh Scheurleer vertrok met de belofte om zich sterk te maken voor de nog steeds verhoopte subsidie van Fl. 200,-. Daarbij zou hij ook het lopende conflict over de Echteldse vondsten aanpakken. Een contact met het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden bracht hem tot een heel ander inzicht dan het gesprek in Tiel. Mijnlieff moest er over spreken met de ondervoorzitter van de ROB en ging heel diep door het stof.

Op 20 augustus 1943 werden de resten van de fibula naar Leiden gestuurd. De rest zou volgen, zodra men die had teruggevonden bij het uitpakken van de kisten uit de raadzaal. Zover zou het nooit komen...

Mocht het Oudheidkamerbestuur de illusie hebben gehad, dat de toegevendheid nu de zo nodige subsidie zou opleveren, dan volgde toch een deceptie. In januari 1944 trok het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming de toezegging van de subsidie in. Ditmaal simpelweg op basis van het niet aan de eisen voldoen van de Oudheidkamerstatuten. Twee jaar hopen en buigen hadden dus niets opgeleverd.

De collectie gaat verloren

Vanaf de zomer van 1943 was er eigenlijk niets meer te doen voor het bestuur van de Oudheidkamer. Men wachtte op betere tijden. Vóór die kwamen, trof de oorlogsramp de stad Tiel. Na het mislukken van Operatie Market Garden besloten de geallieerden om Noord-Brabant en Zeeland te bevrijden en front te maken aan de Waal. Op hun beurt bouwden de Duitsers het centrum van Tiel om tot een soort vesting. Steeds meer inwoners moesten worden geëvacueerd. Vanaf november 1944 lag het centrum van Tiel vrijwel dagelijks onder granaatvuur van over de Waal.

Op vrijdag 23 februari 1945 werd het centrum van Tiel hevig beschoten met fosforgranaten. Die zijn bedoeld om grote branden te laten ontstaan. De omgeving van Kerkstraat en Vleesstraat werd het zwaarst getroffen. Het oude stadhuis ging volledig in vlammen op. Door de voortdurende beschietingen viel aan blussen niet te denken. Van het pand bleef op wat muurresten na niets behouden. De inboedel en ook alle eigendommen van de Tielse Oudheidkamer gingen op die fatale vrijdag verloren. Veertig jaar verzameloede waren voor niets geweest.

Negen jaar stilte

Materieel bestond de Oudheidkamer bij de bevrijding niet meer. Er was nog wel een verenigingsbestuur, maar dat leek alle moed te hebben verloren. Op 26 oktober 1945 bevestigde F.J. Mijnlieff aan Lunsingh Scheurleer, dat er niets meer restte. Dat was niet helemaal waar. De oudheden uit gemeentelijk bezit hadden de oorlog wel overleefd. En juist de wederopbouw bracht de

nodige zaken letterlijk boven de grond. Maar de Oudheidkamer had er geen oog voor. Toen in de zomer van 1946 de melding kwam, dat bij de watertoren een middeleeuwse vijzel en wapenstenen waren gevonden, gaf het Oudheidkamerbestuur aan, dat de Dienst Gemeentewerken die maar moest opslaan. In april 1947 gaf Mijnlieff aan, dat het volkomen onmogelijk was nog tot wederoprichting van de Tielse Oudheidkamer over te gaan.

Het duurde tot 1954 vóór een nieuwe generatie in de personen van Dick Buisman en H.W. Donkersloot opstond om de nieuwe start te maken.

Bronnen

- P.W. Schipper, *Omkipen naar negentig jaar verenigingswerk*. In: *Tussen Toverlantaarn en Teletekst (1991)*, pag. 21-44.
- E.J.Th.A.M.A. Smit, *De geschiedenis van de Grootte Sociëteit te Tiel 1764-1989*. Tiel, 1989.
- E.J.Th.A.M.A. Smit, *De Grootte Sociëteit Tiel 250 jaar*. Tiel, 2014.
- Regionaal Archief Rivierenland Tiel – Archief van de Vereniging De Grootte Sociëteit (209), inv. no. 6.
- Regionaal Archief Rivierenland Tiel – Archief van de Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken (388), inv. no. 42, 258.
- Regionaal Archief Rivierenland Tiel – Archief van het Gemeentebestuur van Tiel 1852-1946 (0007), inv. 1995, 13011.
- Regionaal Archief Rivierenland Tiel – Archief van de afdeling Gemeentewerken van Tiel, 1945-1992 (197), inv. 582.
- Nationaal Archief, 's-Gravenhage – Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming en taakvoorgangers, inv. 6605.
- Utrechts Archief – Centraal Museum 1921-1969 (843), inv. 40-45.

<https://kalendarium.oudheidkamer-tiel.nl/>

Hartog Salomon Frank uit Lienden¹

Toen dokter Gülcher na de bevrijding hoorde dat het 'Militair Gezag' op het Gemeentehuis was, ging hij erheen om te overleggen, want in Eck en Wiel zat de pastorie nog altijd vol tyfuspatiënten. In het gemeentehuis kwam hij de voormalige burgemeester Kamp tegen die uit zijn onderduikadres was gekomen. "Triest deelde hij (Kamp) mij mee dat hij zeer tegen de verwachting in pardoes geschorst was. De reden hiervoor was dat hij eenmaal, heus niet kwaad bedoeld, een hoogst ongelukkige beslissing had genomen over het al of niet laten afvoeren van een ondergedoken Joods kind dat gevonden was. Een beslissing die nogal van wat naïviteit getuigde, hoewel deze onder grote druk was geschied. Hij kon toen ook niet anders omdat hij tussen de bekende twee vuren geraakt. Het werd hem natuurlijk niet in dank afgenomen. Kort hierna heeft hij er de brui aangegeven. Hij dook onder zodat hij niet weer met dergelijke feiten geconfronteerd kon worden."²⁻³

Hartog Salomon Frank woonde met zijn vrouw Jacoba van Dijk, zijn pleegdochter en zijn op 19 december 1937 geboren dochtertje Ellie in Lienden.⁴ Mijnheer Frank heeft aan de Dorpstraat een textielwinkel en gaat met 'ellegoed' de boer op. Zijn broer en gezin⁵ woonden in Ochten en hadden een soortgelijke winkel. Ze hebben het goed die jaren; er komt een meisje van het dorp in huis helpen en zij zorgt ook deels voor Ellie.

In oktober 1941 mag Judith van de Berg, het dienstmeisje, niet meer bij de familie Frank blijven werken: een Duitse verordening zegt dat het Joden verboden is niet-Joods huispersoneel te hebben. Voorjaar 1942 moet Frank op last van de bezetter zijn zaak sluiten. In augustus 1942 krijgt hij het bericht dat hij zich de volgende dag in Tiel moet melden. Ze besluiten onmiddellijk met hun pleegdochter onder te duiken en laten hun dochtertje Ellie (tijdelijk) bij Judith, met wie ze altijd contact hebben gehouden, achter. Ellie gaat vrolijk op de fiets mee en zwaait naar ieder die ze ziet. Toen bleek dat de familie Frank nergens te vinden was, vonden gezagsdragers het nodig om door te geven waar Ellie verbleef. En 'Befehl ist Befehl': Ellie werd weggehaald⁶ hoe Judith ook smeekte haar bij haar thuis te mogen houden. Men bracht Ellie naar Den Haag en vervolgens is zij naar Auschwitz⁷ doorgezonden.

Het bovenstaande zou mij ontgaan kunnen zijn, ware het niet dat ik na een lezing voor de Christelijke Vrouwenvereniging van Ommeren (mei 2007) staande werd gehouden. Ik had als achtergrond voor mijn verhaal wat boeken bij me, onder meer het boek 'Lienden een Betuwse gemeente 1811-1998'. Wijzend op dit boek vertelde een mevrouw mij: "Die Frank, die Jood, die daar in dat boek staat, die is niet verdwenen hoor.

Vader, moeder en Ellie Frank met Liesbeth Dasberg en Judith van de Berg voor de winkel aan de Dorpsstraat Lienden (Collectie: Arend Datema Instituut)

Hij is naar Beneden Leeuwen gegaan en heeft daar op de zolder van de R.-K. kerk ondergedoken gezeten en werd geholpen en van eten voorzien door de pastoor. Hij heeft de oorlog overleefd en is katholiek geworden. Of hij nu nog leeft, weet ik niet maar zijn laatst bekende adres was in Vught."

Ik vond het een bijzonder verhaal. Katholiek geworden?

Bij thuiskomst ben ik wat gaan googlen. Zou het waar zijn? Is Hartog Salomon Frank inderdaad katholiek geworden?

Ik kwam terecht op bidprentjesverzamelingen en vond: "Op 20 februari 1987 overleed in Geldrop op de leeftijd van 89 jaar mevrouw Jacoba Frank-van Dijk, sedert 1 augustus 1969 weduwe van Hartog Salomon Frank."

Op het bidprentje⁸ stond ook de liedtekst van 'Het lied van de mens op aarde' van Huub Oosterhuis. Zo'n bidprentje of gedachtenisprentje doet vermoeden dat het verhaal over het katholiek worden wel eens waar zou kunnen zijn.

Ik ben wat verder gaan informeren en kwam in contact met mevrouw Liesbeth Ikink-Dasberg,⁹ het pleegzusje van Ellie Frank. Zij is geboren in 1931. Na het overlijden van haar moeder ging zij, net als zusjes en broertjes, aanvankelijk naar een weeshuis. In 1933 werd zij door de familie Frank in Lienden als pleegdochter¹⁰ opgenomen. In 1942 is de 11-jarige Liesbeth met vader en moeder Frank mee ondergedoken in de

(Collectie: Arend Datema Instituut)

pastorie van R.-K. kerk in Beneden Leeuwen bij pastoor P.A.F. Zijlmans.¹¹ Zij verbleven in een vergrote alkoof. Tijdens de kerkvieringen moesten ze doodstil zijn. Het eten werd naar zolder gebracht als de kerk met goed fatsoen, onder het mom van voorkomen van diefstal, even gesloten kon worden.¹² In die onderduiktijd zijn ze katholiek gedoopt. De pastoor vond het verstandiger voor hun zieleheil; stel dat er wat gebeurde. Mevrouw Iking heeft een katholieke opvoeding gehad en op een katholieke school gezeten.

Vader Frank bleef zijn leven overtuigd katholiek, zo vertelde ze.

Moeder Frank voelde zich joods, maar zette de stap terug toch niet. Zij woonde de laatste jaren van haar leven in een katholiek bejaardenhuis. Bij haar uitvaart is een mis gelezen maar er zijn door een neef ook bepaalde Joodse rituelen uitgevoerd. En het gedichtje van Huub Oosterhuis op het bidprentje spreekt iedereen, wel of niet katholiek, aan. Mevrouw Iking wil ook nog graag gezegd hebben dat zij en haar pleegouders innerlijk

(Foto: Pierre van der Schaaf)

Op de foto de onderduikplek van de ouders en het adoptief-zusje van Elly, op de zolder van de Rooms-Katholieke kerk in Beneden-Leeuwen: een tafel, een paar stoelen en voor het slapen werden een soort veldbedden neergezet. Het drietal vertoefde daar bijna tweeënehalf jaar. Aan de ene kant van een gordijn de paar vierkante meter grote plek waar werd 'gewoond', aan de andere kant een emmer die als toilet diende.

Esther Jeannette Antoinette (Elly) Frank (r) naast haar pleegzusje Liesbeth Dasberg (joodsmonument.nl/ privécollectie)

altijd joods zijn gebleven, zonder evenwel het katholicisme te verwerpen. Zijzelf is vanwege haar wortels weer lid van de Joodse gemeente.

In 2010 sprak ik mevrouw Ikink weer bij gelegenheid van de onthulling van het monumentje¹³ ter nagedachtenis aan Ellie Frank. Een geweldig goed initiatief van basisschool 'De Sterappel'¹⁴ en in het bijzonder van docente Annemarie Walravens die groep 8 ieder jaar de geschiedenis van het omgekomen meisje Ellie Frank heeft verteld en zich heeft ingezet voor de totstandkoming van het monument.

Mevrouw Ikink was heel blij met de plaatsing van het beeldje, maar ook bedroefd dat het niemand was gelukt een 'stolpersteen'¹⁵ te laten leggen in de Dorpsstraat in Lienden voor de toenmalige winkel van de familie Frank. Judith van Schaik-van de Berg, daar ook aanwezig, sloot zich daar volmondig bij aan.

Noten

1. Deel van dit verhaal door de schrijver eerder gepubliceerd in 'Rondom Oud en Nieuw', Tiel 2009.
2. Overgenomen uit 'En toen kwam het water' van J.W. Gülcher, Meppel, mei 1984.
3. De adviescommissie tot zuivering van het civiel bestuursapparaat komt tot de conclusie dat Kamp niet meer als burgemeester te handhaven is. De commissie geeft het advies dat hij geschorst moet worden. Omdat het om een advies gaat, loopt het allemaal anders. De Commissaris van de Koningin in de provincie Gelderland geeft Kamp slechts een berisping. Een berisping zonder openbaarmaking om hem een publieke schande te besparen. Voor Oud en Nieuw 1945/1946 is Kamp weer burgemeester van Lienden en Maurik.
4. De voorouders Frank komen al als inwoners van Lienden voor in het bevolkingsregister Lienden 1879.
5. Salomon David, zijn vrouw Anna en dochtertjes Betty en Ietje zijn met een bus weggevoerd en in 1943 in Sobibor omgebracht. Bron: Geschiedenisserie 'Andere Tijden' in een uitzending van 4 mei 2008 na de dodenherdenking.
6. Els Florijn heeft, gebaseerd op dit gegeven, in 2010 een roman geschreven 'Het meisje dat verdween'. Tjeerd Vrij vermeldt deze geschiedenis in 2010 in zijn boek 'Bittere tranen'.
7. Nadat lang is gedacht dat Ellie naar Westerbork is gegaan (o.a. Bernier Cornielje in 2005), geeft Tjeerd Vrij in zijn boek 'Bittere tranen' aan dat Ellie op 17 september 1942 in Auschwitz werd vermoord.
8. Bidprentjesverzameling van Jan Berings.
9. Telefoongesprek op 11 juni 2009.
10. Vader leefde toen nog, had een kleermakerij.
11. Pastoor Zijlmans heeft in 2002 postuum de onderscheiding 'rechtvaardige onder de volkeren' van Yad Vashem gekregen.
12. De kapelaan, de koster en de huishoudster waren ook op de hoogte.
13. Bronzen beeldje ontworpen en gemaakt door de Liendense kunstenaar Tony Bos.
14. Tot verdriet van velen heeft het tot 2005 geduurd voor 'De Burgemeester Kampschool' werd omgedoopt in 'De Sterappel', een compromis want de wens 'De Ellie Frankschool' als nieuwe naam was op dat moment nog een brug te ver.
15. Een gedenksteen geplaatst in het trottoir van een vroeger woonhuis van iemand die door de nazi's is vermoord. Een over heel Europa verspreid monument van kunstenaar Gunter Demnig.

Nieuwe Tielseweg Tiel: Een familie keert terug van het evacuatieadres, zomer 1945 (Collectie: particulier)

Geknakt, maar niet gebroken: 1945 - 1950

Terwijl de meeste Nederlanders de bevrijding van het juk der Duitse bezetting met vreugde en dans vierden, trokken de Betuwenaren sombere gezichten. Velen waren geëvacueerd, grotere gebouwen, winkels en woningen lagen na maandenlange beschietingen en een rampzalige inundatie in puin. Tielenaars wachtte bij thuiskomst van hun evacuatieadressen een enorme taak: de stad opbouwen en het leven weer op de rit zien te krijgen.

Alles in puin

“U zult schrikken als u nu in Tiel zoudt komen. Van de Hoogeindsche Straat, welke door de Duitsers is opgeblazen staat geen huis meer. Van de Waterstraat, door de Engelschen in brand geschoten, nog slechts eenige huizen. Het Hoogeinde is afgebrand aan d’ eene kant tot Van Hoften,¹ aan d’ andere kant tot Nouhuis.² De Grootte Kerk, Spaarbankgebouw, Postkantoor, de geheele Vleeschstraat, de Groenmarkt op het huis van Hulstein en van

Schadekaart, 1946; detail binnenstad. Kleurcodes: Rood=zwaar of onherstelbaar beschadigd; blauw: beschadigd boven f. 3000,-; lichtbruin: beschadigd beneden f. 3000,- (Collectie: RAR)

De opgeblazen Waterpoort en beschadigde Grote Sociëteit, 1945 (Collectie: Fest)

De verwoeste ingang van de Waterstraat vanaf de Markt, 1945 (Collectie: Fest)

De 'puinexpresse' op de Markt, 1945 (Collectie: Fest)

Wijnands de Vries na liggen in asch, zoo ook een groot gedeelte van de Tolhuis- en Kleibergstraat. Heel Tiel, althans de binnenstad, is een groote ruïne, waarbij de Ambtmanstraat, de Gasthuisstraat en de St. Walburgstraat er nog het beste afgekomen zijn." Zo verwoordde dijkgraaf F.J. Mijnlieff de ontluisterde staat waarin de stad Tiel na maandenlange geallieerde beschietingen, Duitse vernielingen en onophoudelijke plunderingen terecht was gekomen.³ Hij schreef zijn deprimerende verslag in een 30 mei 1945 gedateerde brief aan J. den Haan die in de St. Walburgstraat woonde, maar die net als vrijwel alle Tielenaars na midden januari 1945 geëvacueerd was. Helemaal in Munnekezijl in Friesland was hij terecht gekomen. Mijnlieff, die in Wadenoijen onderdak had gevonden, vertelt Den Haan dat zijn huis er nog staat, "maar er is echter wel heel erg veel uitgehaald, dus stel je er maar niet al te veel van voor."

De brief verhaalt in een notendop het verdriet van Tiel en haar bewoners. Na een verblijf op de evacuatieadressen volgde de terugkeer naar huis. Burgemeester Cambier van Nooten, die vanaf 17 september 1944 ondergedoken was, betrad als een der eersten met zijn zoon op 8 mei 1945 de stad. Daarna volgden zij die de ergste noden moesten lenigen. Gas, water, riolering, aan dat alles was gebrek. De meesten keerden echter pas vanaf juni weer naar huis terug.

Hoe erg was de schade?

Er bleken 340 huizen totaal vernield te zijn, 50 zwaar, 1250 middelmatig en 1800 licht beschadigd en als je dan weet dat Tiel in totaal zo'n 3600 huizen telde, dan waren er

maar bitter weinig waaraan de razernij van de oorlog voorbij gegaan was.⁴ Vooral het hart met de Groenmarkt en de aanliggende Waterstraat en Vleesstraat was zwaar getroffen. Verweesd stond de uit 1768 daterende hardstenen pomp op een kale Markt. De St. Maarten was een ruïne. Nog lang heeft de half ingestorte toren als een symbolische vermaning naar de hemel gewezen. De gereformeerde kerk in het Scheidingsstraatje was verloren, de Caecilia kapel zwaar beschadigd. Weggerukt uit het straatbeeld waren verder: het postkantoor aan de St. Agnietenstraat, schouwburg het Spaarbankgebouw in dezelfde straat, het politiebureau aan het Hoogeinde, de ambachtsschool aan de Waterstraat. Op 15 november 1944 hadden de Duitsers de Waterpoort opgeblazen. Het gebouw van de Grote Sociëteit aan het Plein bood een troosteloze aanblik. Bankgebouwen waren vernield en leeggeroofd.⁵ Vol stond en lag de stad met prikkeldraadversperringen, metalen antitank 'asperges', niet ontplofte munitie en granaatscherven.

Wie thuis kwam wachtte, behalve een ontluissterde stad, veel persoonlijk leed doordat naast de gehavende huizen ook nog eens huisraad en persoonlijke bezittingen waren verbrand of gestolen. Diverse fabrieken, zoals Daalderop, Metawa en De Betuwe, waaruit machines en grondstoffen als kriegswichtig naar Duitsland waren afgevoerd, deelden in de algehele misère. Soms had men geluk en kwam er iets terug. Zo hield de politie in juli 1945 in Garderen een SS'er aan die in het bezit bleek van een collectie zeldzame sieraden die hij gestolen had uit de kluis van een der Tielse banken.⁶ Op 16 en 17 juli 1945 konden Tielenaars in Leersum in het gebouw Mova

gaan kijken of er eigendommen zaten tussen allerlei goederen uit de Betuwe die daar waren opgeslagen.⁷ Een maand later kregen de Tielse fabrieken 250 ton aan geroofde machines, gevonden in Emden, terug.⁸ Het zijn zeldzame lichtpuntjes.

Hoe nu verder?

Allereerst moest het puin worden afgevoerd om straten vrij en herbouw van panden in de binnenstad überhaupt mogelijk te maken. De hoeveelheid af te voeren materialen was immens. Cambier van Nooten sprak van een berg puin van veertig meter lang, veertig meter breed en hoger als de Maartenstoren eens geweest was.⁹ Door de stad verschenen rails, waarover locomotiefjes kipwagens vol steen, hout, glas en ander afval trokken in de richting van de Oude Haven om het daar te dumpen. Ondertussen werden er reparaties uitgevoerd aan de minder getroffen panden, zodat deze weer bewoonbaar werden.

Bouwmaterialen waren schaars en hergebruik was dan ook heel gewoon. Aan de Groenmarkt stond op nummer 1 een pand dat met enige goede wil mogelijk te redden was geweest. Toch koos men voor sloop, omdat zich aan het huis bruikbare materialen bevonden en omdat "de puinruiming in volle gang was, zodat het slopen met de minste kosten gebeuren kon."¹⁰ Glas voor ramen was zeldzaam, maar met enige inventiviteit en wat dwang wel te vinden. Bij tuinders bijvoorbeeld. Al in mei 1945 werden er bij telers in Tiel, Varik, Beusichem, Zoelmond, Buren en Beesd zogenaamde eenruiters, bedoeld om over broeibakken te leggen, gevorderd.¹¹ Genoeg was het niet, want burgemeester Cambier van Nooten klaagde in zijn jaarver-

slag over 1946 dat de regering weinig begrip heeft voor de noden in de rampzalige oorlogsgebieden: “anders zou het toch niet mogelijk wezen, dat hier nog kinderen geboren worden in kamers, waar de felle koude door cellophaan in kapotte raamsponningen naar binnen stroomt, terwijl in andere deelen van ons land glas voor dubbele ramen en alle mogelijke doeleinden beschikbaar is.” Bovendien zijn “de puinresten der kelders overal en altijd als symbolen van afbraak om je heen” en worden stinkende waterputten in kelders met dozen gedempt.¹²

Het leven weer op de rit

“Het leven in Tiel was na de oorlog nog sober. Het ontbrak aan veel dingen. Geen fietsbanden, maar wie reed mij bijna omver met een nieuwe fiets met twee nieuwe banden? Een oud NSB-‘er.” Aldus een verontwaardigde Dirk van Dorland, die halverwege de oorlog

naar Tiel verhuisd was om er les te gaan geven op de ambachtsschool.¹³ Natuurlijk was het wrang dat uitgerekend een ‘foute’ Tielenaar de beste spullen had, terwijl de meesten alles opnieuw moesten aanschaffen. Zeer veel Tielenaren waren enorm gedupeerd in hun huizen, bedrijven, voorraden en huisraad. Voor hen had het Rijk per 9 november 1945 een regeling in het leven geroepen: het Besluit op de Materieële Oorlogsschade. Speciale Schade Enquête Commissies hielden in heel Nederland, ook in Tiel, zitting om de schade via formulieren te inventariseren. Na goedkeuring kreeg de aanvrager dan geldelijke voorschotten gestort op een ‘huishoudschadeboekje’ van de Nederlandsche Middenstandsbank. Om te zorgen dat de inwoners in het bezit kwamen van de hoogst noodzakelijke meubels, kookgerei etc. werd er een commissie in het leven geroepen: de Commissie Voorziening Tiel, kortweg de

Uitdelen van kleding door de H.A.R.K., 1945 (Collectie: Fest)

C.V.T. Winkeliers die voor 1940 ook al keukengerie, tafelgerei, glaswerk, porselein, gasfornuizen, klokken, horloges en dergelijk hadden verkocht konden een verkoopformulier

Ondanks controles lag fraude bij de verdeling van goederen op de loer. In augustus 1945 werden enkele bewoners uit de Hogestraat en de Rietmattenstraat opgepakt die bonnen van de H.A.R.K. hadden vervalst. Van een 2 hadden ze een 6 gemaakt en op die manier wilden ze zich verrijken met vier extra stoelen en dekens. Arrestatie volgde, de spullen werden afgenomen en de fraudeurs de eerste jaren uitgesloten van de distributie.

(Tielsche Courant, 25 augustus 1945)

halen bij de Kamer van Koophandel in de Ambtmanstraat. Tielenaars die wat wilden aanschaffen moesten op vertoon van hun distributiestamkaart, een persoonsbewijs en een blauw kaartje van de Schade Enquête Commissie een schadekaart aanvragen en die invullen. Via huisbezoek controleerden leden van de C.V.T. of er niet gesjoemeld werd. Was alles in orde, dan kreeg men de begeerde kaart waarmee de inwoners bij de winkeliers goederen konden kopen. Belangrijke winkelstraten, zoals de Hoogeiendsestraat, de Waterstraat, Vleesstraat en Gasthuisstraat waren grotendeels verwoest. Enig soelaas boden de noodwinkels die in de galerijen op het Korenbeursplein gemaakt werden. Naast de C.V.T. bestonden er nog twee instanties die de Tielenaars aan het hoogst noodzakelijke hielpen: de H.A.R.K. (= Hulp Actie Rode Kruis) en de Distributiedienst textiel en schoeisel.

Actie 'Hilversum helpt Tiel', 1945 (Collectie: Fest)

Hilversum en Richland helpen een handje

Tussen meer plaatsen in Nederland ontstonden vriendschapsbanden om elkaar te helpen. Tiel ontving hulp uit Hilversum. Eind juli 1945 hield burgemeester Cambier van Nooten een praatje in die plaats waarin hij de noden van Tiel schetste. Ruimhartig zamelde de Hilversumse burgerij allerlei goederen in en op woensdag 1 augustus reed een colonne van negen verhuishagens de berooide stad binnen. Bij alle geschenken ook drie baby-uitzettingen, bedoeld voor de eerste drie baby's die op of direct na de verjaardag van prinses Irene geboren zouden worden. De vriendschapsband kreeg eveneens een sportief en muzikaal tintje. Theole speelde een uitwedstrijd tegen voetbalclub 't Gooi. De uitslag? 5 - 4 in het voordeel van de Hilversummers. Het Tiels Stedelijk Muziekcorps maakte een muzikale wandeling door Hilversum. Bij zijn praatje in die plaats had Cambier van Nooten terloops aangestipt dat zijn hoge hoed door de Duitsers was bedorven. Prompt verscheen er een bericht in de Hilversumse krant waarin opgeroepen werd hoeden naar Tiel te sturen.

Door Richland geschonken boeken (Collectie: Fest)

Bij één exemplaar zat een gedichtje, waarvan het laatste vers luidde:

*Maar burgemeester, troost U dan,
Ook een hooge hoed maakt niet de man,
Tiel wordt nu, ik voorspel U dat,
De Jam- en Hoogehoedenstad.*

Zelfs in Amerika drong het nieuws van het ontredderde stadje aan de Waal door. Via het H.A.R.K. kantoor in Rotterdam kwam contact tot stand met de plaats Richland in de staat Washington. In augustus 1946 bezochten enige Amerikanen Tiel en brachten vier kisten nieuwe kleding mee. Begin juni 1947 volgde een drie ton wegende zending van colberts, overjassen, vesten, nachtgoed, damesrokken etc. Verder bedachten de inwoners de jeugd in de vorm van boeken, speel- en snoepgoed. De redactie van de Tielsche Courant en enkele Tielenaren stuurden als dank klompjes in de kleuren rood-geel en het opschrift 'Tiel – Holland' naar de Amerikaanse weldoeners. Kinderen toonden ze daar trots op school. Na de vierde zending hulpgoederen liet de gemeente Tiel een partij bloembollen naar Richland sturen om daarmee de parken op te fleuren.

Uit erkentelijkheid voor alle steun besloot het gemeentebestuur van Tiel beide plaatsen blijvend te eren met een straatnaam.

Bouwen, bouwen, bouwen

Naast de zorg om de Tielse bevolking te voorzien van de noodzakelijke huisraad lag er de immense taak de mensen een dak boven het hoofd te bieden. De woningvoorraad was door oorlogshandelingen geslonken.

Bovendien groeide het aantal inwoners weer en vroeg de Tielse industrie om huisvesting voor haar arbeiders. Een rapport schatte het woningtekort in 1947 op ruim 600 woningen. Als men dat in 1955 ingehaald wilde hebben, moesten er per jaar ruim 75 woningen gebouwd worden en daarnaast, om de bevolkingstoename op te vangen, nog eens 60 per jaar.¹⁴ Bouwen en nog eens bouwen was het devies. Maar het Rijk wees de aantallen toe en de materialen. Bovendien moesten er ook nog genoeg bouwvakkers klaar staan, wat niet vanzelfsprekend was. Voor menig Tielenaar betekende de schaarste verplicht inschikken, inwonen en geduldig op een wachtlijst staan. In 1948 woonden 151 gezinnen bij anderen in, stonden 37 echtparen op de wachtlijst en wachtten 58 werknemers van buiten Tiel op woonruimte.

Tot medio jaren vijftig lag het primaat van de woningbouw bij de gemeente; pas daarna gingen de woningcorporaties weer een rol spelen. Tiel-Oost werd het grootste bouwterrein. Hier verrezen 101 woningen in de Lokstraat, Lijsterbesstraat en Westroyensestraat. Een nouveauté in deze wijk waren de 35 duplexwoningen aan de Esdoornstraat en Lindestraat, waarin twee gezinnen onderdak vonden, maar die later gemakkelijk tot een eengezinswoning verbouwd konden worden. Dit laatste is echter nooit gebeurd. Honderdvijfentwintig huizen vormden de Bevrijdingsbuurt met straten die herinnerden aan oorlog en verzet. Aan de noordkant bezat Tiel tegen de grens met Wadenoijen slechts weinig grond. In 1947 verzorgde gemeentewerken hier de plannen voor de bouw van 38 middenklasse woningen aan de Prins Bernhardlaan, de Prinses Irenelaan en de Prinses Margrietlaan.

Luchtfoto van Tiel-Oost, met de nieuwbouwwijken, ca. 1950 (Collectie: Fest)

Betondorp

De woningnood was hoog en de vreugde dan ook groot, toen op 18 juli 1945 per schip de eerste geprefabriceerde betonelementen voor 42 noodwoningen in Tiel arriveerden. Bij de Echteldsedijk, op het einde van het Nachtegaalslaantje, bouwde Bredero's Bouwbedrijf uit Utrecht de betonnen onderkomens, bestaande uit een woonkamer, twee slaapkamers, een WC en voorzien van water, elektra en kasten. Midden november dat jaar ontvingen de eerste bewoners de sleutel.

Nieuwbouw op de Lok te Tiel, ca. 1950. Ansichtkaart (Collectie: Fest)

Betondorp aan de Echteldsedijk (Foto: privé bezit)

De Zweedse noodwoningen aan de Dr. Schaepmanstraat, 1946 (Collectie: Fest)

Anderhalf jaar later was de vreugde al een stuk minder. De woningen stonden op een vochtig terrein en de ventilatie liet te wensen over. Niet alleen de wanden en de vloeren, maar ook het meubilair en beddengoed waren door en door vochtig. Ja, schreef een verslaggever van de *Tielsche Courant*, “in enkele gevallen ging zelfs het beddengoed rotten.”¹⁵ Tijdens de afgelopen winter waren de muren met een dikke laag ijs bedekt en moesten de aardappels in de huiskamer worden gezet anders bevroren ze.

‘s Zomers daarentegen waren de betonnen woningen ‘broeikassen in optima forma.’ De situatie in Tiel bereikte zelfs het ministerie van Wederopbouw en de verantwoordelijke minister vroeg het gemeentebestuur om opheldering.

Aan de Schaepmanstraat verzezen in 1946 negen houten Zweedse noodwoningen, die Tiel in 1949 via koop van het Rijk overnam. Ze waren bedoeld voor gemeenteambtenaren en tijdelijke medewerkers bij de wederopbouw.

Ir. W. H. Verschoor maakt een plan voor de binnenstad

Na afloop van de oorlog bestond er een vanzelfsprekende consensus dat het Rijk het voortouw en de controle zou nemen over de wederopbouw van Nederland op het gebied van de economie, voedselvoorziening, landbouw en herinrichting van de getroffen steden. Dat betekende dat het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw de regie voerde over het toewijzen van aantallen woningen en bouwmaterialen. Een belangrijke eis was dat er een door de gemeenteraad vastgesteld wederopbouwplan kwam. Namens het Rijk werd ir. W.H. Verschoor in oktober 1945 aangewezen om zo’n plan voor de Tielse binnenstad te maken. Verder kwam er aan het Kalverbos nr. 5 een Streekbureau voor de Wederopbouw van de Neder-Betuwe en de Bommelerwaard onder leiding van ir. J. van Zon. Een College van Algemeen Commissarissen voor de Wederopbouw was eindverantwoordelijk voor het plan en moest onder andere lijsten aanleggen van te onteigenen gronden en een kostenberekening maken.¹⁶ Een ingestelde verkavelingscommissie diende na de onteigening van gronden een

De herbouwde Waterstraat op een Ansichtkaart uit de jaren '50; in het midden V&D (Collectie: Fest)

nieuw kavelplan voor de vernielde delen van de binnenstad te maken. Hierbij werden de oude versnipperde kavels vervangen door regelmatigere, efficiëntere bouwblokken. Het was mogelijk om bouwconcessies te verkopen of samen te voegen, zodat grotere kavels ontstonden. Dit betekende in het laatste geval een schaalprong, zoals bij het enorme pand van Vroom en Dreesmann (1950) aan de Waterstraat. In 1946 had Verschoor het plan gereed en op 8 oktober dat jaar keurde de gemeenteraad het goed. In de basis handhaafde hij het middeleeuwse stratenpatroon van de stad, maar voerde wel enkele veranderingen door, zoals de vergroting van de Groenmarkt, de verbreding van kop en staart van het tracé Hoogeindsestraat / Waterstraat, de verlegging van de rooilijn van de Vleesstraat en het maken van een doorbraak tussen Groenmarkt en Westluidensestraat, die in 1954 feestelijk als Damstraat geopend zou worden. Als invulling voor de gebouwen stond hem de bouwtrant van de zogenaamde 'Delftse School' voor ogen (zie kader). Wel volgden daarna nog enkele aanpassingen, zoals een nieuw politiebureau aan het einde van de Voorstad. Tenslotte keurde het Rijk het plan in april 1949 goed,

Montage foto Streekbureau voor de Wederopbouw, Kalverbos 5 (Collectie: Fest)

maar wel met enkele opmerkingen, zoals het op verzoek van de gemeente gehandhaafde idee van een nieuw stadhuis aan de Groenmarkt. Deze laatste wens zou leiden tot een jarenlang slepend meningsverschil met het Ministerie, gesteund door de heren Meijers en Corbelijn die er respectievelijk een winkel en een hotel wilden bouwen. Uiteindelijk haalden de stadsbestuurders bakzeil.

De procedure van onteigenen, herverkavelen, onderhandelen, het ontwerpen van nieuwbouw en het regelen van bouwmaterialen kostte de nodige tijd. Verdragend werkte verder de lastige financieringsregeling, waarbij particulieren alleen op een geringe schadevergoeding voor het verwoeste pand mochten rekenen (waarde mei 1940), zodat zij rentedragende en renteloze voorschotten van het Rijk moesten aanvaarden. Dit alles veroor-

Kafka aan de Waal

Of: hoe bureaucratisch was de herbouw van een pand geregeld

- 1 Plan in zeventvoud bij Bouwtoezicht indienen, plus een 'Staat van Inlichtingen'.
Daarbij worden opvallende bouwtechnische fouten direct met de aanvrager besproken en veranderd.
- 2 Plan in drievoud aan Schoonheidscommissie voorgelegd.
- 3 Eén goedgekeurd exemplaar van Schoonheidscommissie terug naar Bouwtoezicht
- 4 Bouwtoezicht behandelt het plan bouwtechnisch en vult het R.G.K. (= Rijks Goed Keuring) formulier in drievoud in.
- 5 Plan in tweevoud met R.G.K. formulier in vijfvoud naar Wederopbouw, ter controle op materiaalgebruik. Deze controle wordt uitgevoerd in volgorde van door de Gemeente aangegeven urgentie. Bij herbouw wordt daarbij meteen de financiering geregeld.
- 6 Na goedkeuring door Wederopbouw, 3^e exemplaar R.G.K. formulier bij Bouwtoezicht terug.
- 7 Plan in drievoud na waarneming door Wederopbouw met advies voor bouwvergunning aan B&W.
- 8 B&W reiken 1 exemplaar van het plan met bouwvergunning uit tegen betaling van leges. 1 exemplaar, met afschrift bouwvergunning bij Bouwtoezicht terug.
- 9 Bericht van Bouwtoezicht aan Wederopbouw dat bouwvergunning is verleend, waarna Wederopbouw 4^e exemplaar van R.G.K. aan aanvrager uitreikt.

De Delftse School

De baksteen architectuur van de 'Delftse School' is traditioneel en maakt gebruik van halsgevels, zuilen, frontons, vensterritmiek, natuurstenen accenten, kappen met pannen en X-motieven. Na 1955 verloor deze richting aan invloed.

zaakte vertraging. Begin 1947 was in de Waterstraat slechts het pand van bloemisterij A.C. van der Pol herbouwd, maar in de periode 1948-1950 ging het sneller en kreeg de winkelstand in Tiel weer kleur op de wangen. 24 februari 1949 kwam minister van Wederopbouw Mr. J. in 't Veld naar Tiel om in aanwezigheid van honderd genodigden aan het pand Gasthuisstraat 23, de 50.000^{ste} na de oorlog in Nederland gebouwde woning, een gedenkplaat te onthullen.

Niet alleen brood, maar ook spelen

Voor mij liggen foto's van kort na de oorlog in Tiel. Er zijn veel opnames van puin, vernielde straten en panden in opbouw, maar daarnaast beelden die mij verbazen. Aan lange tafels zitten Tielenaren op het toen nog overdekte Korenbeursplein aan de maaltijd. En, stond je hoofd toen naar een bevrijdingsoptocht of het vieren van Koninginnedag? Blijkbaar wel, want de zwart-wit opnames bewijzen het.

Gezamenlijke maaltijd in de overdekte Korenbeurs (Collectie: Fest)

Viering van het 1500-jarig bestaan van Tiel op de Varkensmarkt, 1950 (Collectie: Fest)

Het 50.000^{ste} winkel/woonhuis aan de Gasthuisstraat; boven de ronde ingang de herinneringsplaquette uit 1949 (Foto: Tineke Swaneveld)

Het wederopbouwplan van ir. W.H. Verschoor, detail (Collectie: RAR)

De Tielse band 'The Rhythm Devils', 1946
(Foto: privé bezit)

Het puin is geruimd. Door de Waterstraat rijden vrachtauto's met nieuwe machines voor jamfabriek De Betuwe (Collectie: Fest)

Wat een tijd werd er besteed aan de viering van het vermeende 1500-jarig bestaan van Tiel in 1950, compleet met gekostumeerde optochten! Wat een mensen stroomden toe bij de bezoeken van de koninginnen Wilhelmina (1948) en Juliana (1950) aan de stad. En wat een feest was de opening van het Amsterdam-Rijnkanaal in 1952. Bioscooptheater 'Luxor' heropende de deuren in juli 1945 en toonde als eerste film na de evacuatie 'De ontombare nachtegaal'.

Er klonk weer muziek op dansavonden, zoals in juni 1947 van het Tielse dansorkest 'The Rhythm Devils' tijdens het 'Prins Bernhard Bal' in hotel Suisse. Het zijn lichtpuntjes in verder moeizame omstandigheden.

Hoewel het gebrek aan materialen en huisraad groot was en de wederopbouwprocedures stroperig, bestond er toch een gevoel van saamhorigheid en allemaal de schouders eronder. Langzamerhand hernam het gewone leven weer z'n gang en ging men op weg van wederopbouw naar welvaartstaat.

Data wederopbouw Tiel

Stijging woningvoorraad en totale bouwkosten (nieuw- en verbouw)

Jaar	Aantal woningen	Kosten	Aantal inwoners
1946	-	0,3 miljoen gulden	13.585
1947	-	3,2	-
1948	150	2,2	-
1949	87	3,1	-
1950	81	3,3	14.177
1951	144	1,4	-
1952	77	2,9	-

Bron: Nieuwjaarsredes burgemeester Cambier van Nooten 1946-1953; Visscher, Tiel

Enkele mijlpalen

- 1946**
- Aan de Kromme Elleboog realiseert woningbouwvereniging St. Joseph zes woningen naar ontwerp van het Culemborgse architectenbureau Dionisius
 - Noodwoningen gereed
- 1947**
- 38 nieuwe middenklasse woningen en zelfde aantal arbeiderswoningen gereed
- 1948**
- 145 arbeiderswoningen gereed: Bevrijdingsbuurt
 - Begin herbouw verwoeste winkelpanden in de binnenstad
 - St. Cecilia kapel gerestaureerd
 - Koningin Wilhelmina bezoekt Tiel
 - Ingebruikname nieuwe jamkeuken van Maatschappij De Betuwe
 - Garage Mulders aan de Beatrixlaan geopend
- 1949**
- Onthulling plaquette 50.000^{ste} naoorlogse woning in de Gasthuisstraat
 - Gereed zijn reeds: zestien winkelpanden in de binnenstad; tien particuliere woningen; vier pakhuizen met bovenwoning, een metaalwarenfabriek; de Lutherse gemeente heeft een noodkerk; veertien winkelpanden zijn in aanbouw, evenals twee scholen: de ambachtsschool en een ULO.
- 1950**
- 1500-jarig bestaan gevierd
 - Koningin Juliana en prins Bernhard bezoeken jamfabriek De Betuwe
 - Gemeente koopt perceel op 'De Lok' voor de bouw van 415 woningen

Bronnen

- Belangrijke archiefstukken betreffende de wederopbouw zijn te vinden in het Regionaal Archief Rivierenland.
- Interessant zijn de volgende toegangen:
 - 0197: Archief van de afdeling Gemeentewerken Tiel 1945-1992
 - 0210: Archief van de adviescommissie Wederopbouw binnenstad Tiel, 1946
 - 0402: Archief van het gemeentebestuur van Tiel, 1946-1984; hierin o.a. nr. 1857, nieuwjaarsredes burgemeester
 - 1625: Archief van het gemeentebestuur van Tiel, Grond en Woningbedrijf, 1925-1984
 - Tielsche Courant en Nieuwe Tielsche Courant
 - NIOD Amsterdam, toegang 244, Europese dagboeken en egodocumenten; nr. 1960 dagboek D. van Dorland

Flipje ontvangt de koningin 1950 (Collectie: Fest)

Gebruikte literatuur

- N.F. Cambier van Nooten (voorwoord), *Tiel in oorlogstijd, 1940-1945*, Tiel 1950; bibliotheek RAR, nr. 0623.
- L. van Meijel, *Gekoesterde continuïteit. De wederopbouw van de Tielse binnenstad (1945-1965)*, Tiel 2000.
- Paul Otten en Mildred Hermesen-Iking, *100 jaar volkshuisvesting in Tiel*, Tiel 2009.
- P.W. Schipper, Negentig jaar bouwen in Tiel. In: E.J.Th.A.M.A. Smit (red), *Tussen toverlantaarn en teletekst*, Tiel 1991, p. 121-136.
- P.W. Schipper, Verloren verleden; Veranderingen in het historisch straatbeeld van Tiel 1945-2010. In: *Lustrumboek van de vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken*, 2011, p. 356-432.
- E.J.Th.A.M.A. Smit (red), *Kalendarium van Tiel*.
- 'Tiel verwoest, verlaten, vrij'; catalogus bij gelijknamige expositie in het Streekarchivariaat TBC, 1988.
- W. Veerman, Tiel geadopteerd. In: *Het Leven in Tiel*, nummer 8 (mei 2012), p. 220-221.
- J. Visscher e.a., Tiel, *Een economisch-geografische studie betreffende de welvaartsbronnen van de gemeente Tiel en haar omgeving*, Rotterdam 1949.

Titelpagina van een brochure om Tiel te helpen bij de wederopbouw, 1945 (Collectie: Fest)

Noten

1. Als je links van het huidige postkantoor de wagenweg inloopt zie je links de gebouwen van de oude stalhouderij van Van Hoften.
2. Tandarts Nouhuis woonde in het pand 'Sterkenburg' op de hoek Hoogeinde en Gasthuisstraat.
3. Brief van F.J. Mijnlief 30 mei 1945, in collectie Flipje en Streekmuseum.
4. 'Tiel verwoest, verlaten, vrij', p. 5
5. *Het was bankier Jan Robertson (1891-1974), rechterhand van Meinoud Rost van Tonningen één van de leidende figuren binnen de NSB, die met dynamiet de kluisen van de Tielse banken opblies. Hij maakte daarbij honderdduizenden guldens, goud, edelstenen, sigaren en champagne buit. Begin september 1945 werden Robertson en zijn twee trawanten Peters en Kuiper gegrepen. Ze hebben ook nog een tijdje in de Tielse HBS vastgezet. In 1950 werd hij veroordeeld tot 14 jaar gevangenisstraf, maar kwam in 1952 al weer vrij. Zie: Tielsche Courant 8 september 1945; NRC, 2 januari 2020 en ook: Nationaal Archief Den Haag, nr. 2.25.69.19. Met dank aan Emile Smit die mij op deze plunderaar attendeerde.*
6. *Tielsche Courant*, 14 juli 1945.
7. *Idem*.
8. *Tielsche Courant* 25 augustus 1945 .
9. Cambier van Nooten, *Tiel in oorlogstijd*, p. 8.
10. Verklaring ir. J. van Zon, voormalig hoofd van het Streekbureau Neder-Betuwe en Bommelerwaard te Tiel, 31 december 1948; collectie Flipje en Streekmuseum Tiel.
11. RAR, toegang 0197, nr. 982 en RAR, toegang 0402, nr. 926. De eigenaren ontvingen later wel een vergoeding. Verder moest de actie 'Tiel helpt zich zelf' de burgers aansporen eens te kijken of er ergens nog een partij glas stond.
12. RAR: Nieuwjaarsredes burgemeester Cambier van Nooten.
13. NIOD Amsterdam, Dagboek D. van Dorland.
14. Visscher, *Tiel, Een economisch-geografische studie*, p. 63.
15. *Tielsche Courant*, 16 mei 1947.
16. Dat veranderde per 1 juli 1950: bij KB 22 juni 1950 werd bepaald dat de gemeenteraad wederopbouwplannen goedkeurt, mits minister ook akkoord is.
17. RAR 0197: In een brief de dato 12 augustus 1947 vragen de winkeliers Van IJendoorn, Govers, Van Haften, Kooijman en Izaks om een vlotte afwikkeling van hun financieringsplannen die al geruime tijd in Den Haag liggen.

Betuwse Dwangarbeid in Duitsland

Op 19 juni 1943 vertrekt mijn vader vanaf station Kesteren naar Duitsland om in het Roergebied te gaan werken. Hij is een van de eenentwintig jongens met geboortjaar 1924 uit Ingen, Lienden en Ommeren, die aan de reis beginnen.

Hij is achttien en de zoon van een Ingense caféhouder. Zijn wereld is tot die 19e juni niet groter dan de Betuwe. De tocht van de eenentwintig is op het oog een onbeduidend, maar onmisbaar radertje in het grote plan van Hitler om heel Europa te veroveren. In juni 1941 opende Duitsland de aanval op de Sovjet-Unie. Dat vergde honderdduizenden verse Duitse soldaten. Alleen al tussen mei 1941 en mei 1942 kwamen er 1.800.000 nieuwe soldaten onder de wapenen. Die waren voordien niet alleen productief geweest in de Duitse economie, maar versleten nu als soldaat in snel tempo de producten van de Duitse oorlogsindustrie: tanks, vliegtuigen, bommen, geweren. Met veel minder Duitsers werkzaam in de industrie, maar ook in de landbouw, moest nu niet alleen de gebruikelijke productie op niveau gehouden worden, maar diende er ook nog eens een kolossale hoeveelheid extra oorlogsmaterieel geproduceerd te worden. Dat kon alleen met het inzetten van miljoenen buitenlandse arbeidskrachten afkomstig uit de overwonnen landen.

'Hij werkt in Duitsland'

Het beeld op de Duitse affiche, die wierf voor het werken in Duitsland, zag er aanlokkelijk uit. Van werken in Duitsland werd je niet alleen een heel tevreden man, maar je stak ook in een mooi pak, een smetteloos gestreken overhemd en je kreeg er een uiterst aantrekkelijk gespierd lichaam van. Kortom: een man van de wereld en pas 18 of 19 jaar oud. Wie wilde dat nou niet? Die eenentwintig Betuwse jongens voelden er niks voor in 1943. Maar ze moesten.

In de avond van de volgende dag, 20 juni 1943, arriveert de trein in Hattingen, midden in het Roergebied. Daar staat de Henrichshütte, een enorme hoogoven met ovens die tientallen meters de lucht in steken. Hier zullen de meeste van de Betuwse jongens, die voordien nauwelijks nog verder dan Tiel zijn geweest de komende twee jaar een man van de wereld worden. Van een wereld die in niets leek op de aantrekkelijk gespierde arbeider op de affiche.

Op 19 september 1943 schrijft een van de eenentwintig naar huis: "G. van Esterik had de voeten verbrand." Het verhaal van die verbrande voeten was ongeveer het enige verhaal uit zijn Duitse tijd, dat ik later als kind na de oorlog van hem te horen kreeg. Hoe die voeten verbrand waren, vertelde hij er niet bij. Het andere verhaal was dat hij me altijd vermaande als ik als kind, en later als volwassene, zei

(Collectie: privé bezit)

dat ik honger had: "Honger heb je niet", zei hij dan, "je hebt trek. Honger hadden wij in de oorlog in Duitsland." De rest van de verhalen verborg hij, net als de anderen van de eenentwintig achter een muur van zwijgen. Een van de eenentwintig, Roet van Zetten, vertelde me in 2006: "De groten zoals jouw vader werden door de Duitsers uitgekozen voor het zware werk bij de ovens. Hij stond bij oven negen. Ik bediende een hydraulische kraan die met een bak ijzer door de lucht ging om aan het smeltende staal toe te voegen als dat nodig was. Als de deuren van de oven opengingen, dan stond hij vlak bij het vloeibare staal, dat een temperatuur had van elfhonderd graden. In zijn handen had hij een dikke stang van viereneenhalf meter lang, met aan het einde een heel dikke soeplepel, zeg maar. Die lepel moest hij in het kokende staal steken, om er een monster uit te halen. Dat kogeltje stelde snel buiten de oven en werd via een luchttransport direct naar het laboratorium gestuurd, om te zien of de samenstelling van het staal al hard genoeg was. Je vader moest ook een laag slakken van het kokende staal aftrekken. De bak met het staal moest daartoe iets gekanteld worden om de slakken eraf te trekken. Het was een slag, die je te pakken moest hebben. Want als de bak iets te ver kantelde, dan stroomde de kalk over en stond je met je voeten in de gloeiende slakken. Zo verbrandde je vader zijn voeten. Het was, zwaar, vermoeiend en gruwelijk gevaarlijk werk. Ik zou het lichamelijk niet gekund hebben."

Een goede Duitser

In dit inferno liep mijn vader iedere dag of nacht acht uur lang rond en hij zou er het

leven bij ingeschoten hebben als zijn voorman niet Erich Lamberski geweest was. Erich Lamberski was in 1943 een 36-jarige staalarbeider met Poolse ouders, die aan het begin van de twintigste eeuw naar het booming Roergebied waren getrokken op zoek naar werk. Vanaf zijn veertiende werkzaam op de Hütte, in de volksmond ook wel die rote Bude (de rode werkplaats) genaamd. Op zijn veertiende lid van de vakbond en op zijn achttiende lid van de socialistische SPD. In mei 1985 bij de veertigjarige herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog bezocht ik 'Onkel Erich' om voor de Nederlandse radio een portret van hem te maken in zijn piepkleine tweekamerflat in het naast Hattingen gelegen Welper. Onkel Erich: "Je vader verbrandde zijn voeten omdat zijn Betuwse klompen tot op de draad versleten waren." Onkel Erich zorgde voor nieuwe schoenen. Hij ging ook naar de Duitse post om zijn beklag te doen omdat er steeds gestolen werd uit de voedselpakketten, die mijn vaders zusster iedere week uit Ingen naar Duitsland stuurde. Het hielp. Zijn vrouw (voor mij tante Bertha) kookte thuis eten, sneed wat brood en pakte dat in wat ze konden missen. Ze bracht het naar een plek aan de muur van de fabriek, waar Onkel Erich het, zonder dat iemand het mocht zien, ophaalde. Zo kregen Russen, Polen, Belgen, Fransen en mijn vader, zonder onderscheid des persoons, nog een kleine aanvulling van écht eten op het hongerrantsoen van de fabriek. Onkel Erich: "Zoveel als we hadden, hebben we gedeeld. Mijn vrouw moest het verpakken en ik moest het ergens heimelijk neerleggen in de fabriek. Degene voor wie het bestemd was, pakte het dan later. Het was wat vet, of een ei, brood met

*Pasfoto van
Onkel Erich
Lamberski uit
de oorlog
(Foto: privé
bezit)*

soms zelfs beleg als we het ons konden veroorloven. Het voedsel simpelweg onder het werk in handen geven was veel te gevaarlijk. Het was streng verboden. Dat waren immers onze vijanden? Mijn vijanden waren het niet.” De betrekkingen werden zo hartelijk dat mijn vader in zijn vrije tijd thuis bij de Lamberskis kwam. In de eerste plaats om bij te eten. Maar in de loop van '44 verzwakte hij meer en meer. Door het gebrek aan weerstand kreeg hij een zware pleuritis. Onkel Erich: “Ik zei tegen hem: ‘Je moet hier weg, je moet naar huis!’ Anders had hij het niet overleefd. Hij was zó vermagerd. Ten eerste door het slechte eten, dan nog de ziekte zelf én de slechte verpleging. Niemand lette er in die tijd toch op of iemand zwaar ziek was. Of hij gestorven was of niet, dat liet iedereen koud.”

Onkel Erich had een list verzonnen: hij leende van iemand een speldje dat toonde dat hij lid van de NSDAP was, stak het op zijn jas, ging het kantoor van de fabrieksarts in en riep Heil Hitler! Om zijn pleidooi voor mijn vader bij de arts – een overtuigd nazi - kracht bij te

zetten had hij twee flessen jenever bij zich uit het café van mijn grootvader en Hollandse kaas, die in een pakket uit Ingen waren gearriveerd. De arts bleek gevoelig voor de kostbaarheden uit Nederland en zo kreeg Onkel Erich het felbegeerde Krankenschein waarmee mijn vader terug kon naar Ingen. Roet van Zetten: “Waarschijnlijk heeft Erich Lamberski er voor gezorgd dat ik je vader naar het station bracht. Want hij was niet veel mans. Hij was lang en zo mager. Hij liep als een dronkeman, zwalkend over het perron. Zo verzwakt was die. Ik moest het koffertje van hem overnemen. Dat kon hij niet meer dragen. Ik heb hem tot aan de grens bij Emmerich gebracht. Verder mocht ik niet.”

Het was juni 1944. Na Emmerich stapte mijn vader in Nijmegen uit, omdat daar een oom van hem woonde. Een wandelend skelet: meer dan 1.90 meter lang woog hij nog 45 kilo. Toen hij bij het huis van zijn oom aankwam, herkende die hem niet meer.

Een Berlijnse club in Ingen

In mijn vaders gemoed rijpte een plan dat verstrekkende gevolgen zou hebben. Al snel na de oorlog zocht hij Onkel Erich in Hattingen op. Zo werden hij en zijn vrouw, tante Bertha, lid van onze familie. Tot aan zijn dood in 1988 logeerden ze ieder jaar minstens een week in het café van mijn vader. Ik zag Onkel Erich aan de tap zitten, rustig maar gestaag een indrukwekkende reeks kopstoten (een jenever met een glas bier) tot zich nemend, zonder ooit dronken te worden. Betalen hoefde hij natuurlijk niet. Als mijn vader ze weer naar Hattingen bracht zat de kofferbak vol met kisten Betuwse appels. Moeiteloos werden ze opgenomen in de grotere kring van

cafébezoekers en bij de vrienden van mijn ouders. Ik zag in het café hoe het talent voor feestvieren van Duitse industriearbeiders wonderwel samen ging met dat van Betuwse kleibewoners en zich weinig aantrok van landsgrenzen. Doorslaggevend was veel meer hetzelfde uitzicht op de wereld vanuit overzichtelijk, niet geschoold werk met vaste werktijden. Hoogtepunt was het lange weekend dat de dameskegelclub uit het stamcafé van Onkel Erich en tante Bertha, Schultenhof, in het café doorbracht. Sterke, Duitse vrouwen die de oorlog doorstaan hadden, vaak oorlogsweduwe, die niet hun dagen sleten in geweeeklaag, maar het leven hervonden in feest en vertier. Op een van die avonden leek het café wel een Berlijnse club in de jaren twintig. Op het ritme van de Schlagers, die uit de jukebox knalden, dansten de kegelvrouwen, aangevuurd door een flink aantal glaasjes anisette, vol overgave op de tafels van het café, en opgezweept door het meezingen en het geklap van de Ingenaren. Ongecompliceerde schik zinderde door het café. Het was een ontroerend en bizar gezicht: een nooit gedacht gevolg van die onverbiddelijke Arbeitseinsatz uit de oorlog.

‘Geen uiterst erbarmelijke omstandigheden’

Vijfhonderdduizend Nederlandse dwangarbeiders, waarvan achtduizend het leven lieten in Duitsland en tienduizenden gewond, ondervoed of voor het leven getekend terugkerden waren in 1988 nog niet tot de nationale geschiedschrijving doorgedrongen. In dat jaar somde onze nationale geschiedschrijver Lou de Jong in deel 12 van zijn reeks *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede*

Wereldoorlog onder de titel *Epiloog* de groepen op die slachtoffer waren geworden van de oorlog.

Hij onderscheidde:

- de Joden
- de onderduikers
- de illegale werkers en hun kinderen
- de oorlogsinvaliden en gezinnen van hen die door oorlogshandelingen om het leven kwamen
- de militairen en burgers in Nederlands-Indië
- de op zee omgekomen Nederlandse zeevlieden en hun familie
- de ongeveer vijftigduizend Nederlanders, die na de oorlog onterecht als ‘fout’ waren bestempeld
- de kinderen van hen, die na de oorlog werden opgesloten

Voor het café in Ingen. Van links naar rechts: Goos van Esterik, tante Bertha Lamberski, een oom van Goos en onkel Erich Lamberski (Foto: privé bezit)

Van de lotgevallen van mijn vader, met zijn verbrande voeten en uitgeteerd door de pleuritis tot vijftienveertig kilo had Lou de Jong niet gehoord of wilde er niet van horen. En de dwangarbeiders zelf? Ze hadden geen letters gegeten en moesten het toch altijd afleggen tegen de ‘hoge heren’, zo vonden ze. Ze berustten en stopten hun emoties achter slot en grendel, in de verre uithoek van hun gemoed. Op 13 maart 2001 diende een van de eenentwintig toch een aanvraag tot vergoeding voor dwangarbeid in bij het Project Duitse Compensatie Dwangarbeid van de Internationale Organisatie voor Migratie (IOM). Geld was niet de drijfveer, maar erkenning van de ontberingen. Bijna drie jaar later kreeg hij antwoord. “Een aanvraag”, aldus de brief, “komt in aanmerking voor een vergoeding voor dwangarbeid onder de Duitse Wet, als voldoende is vastgesteld dat het slachtoffer naar het Duitse Rijk of naar een door Duitsland bezet gebied werd gedeporteerd, aldaar dwangarbeid verrichtte en werd vastgehouden in een op gevangenschap lijkende toestand of onder anderszins vergelijkbare uiterst erbarmelijke omstandigheden.” (...) “West-Europese voormalige dwangarbeiders – daarin begrepen de Nederlandse voormalige dwangarbeiders – komen onder de Duitse Wet niet voor vergoeding in aanmerking omdat er jegens hen geen wettelijke discriminatie bestond en ze aldus niet voldoen aan het criterium van het ‘verblijf onder uiterst erbarmelijke omstandigheden’ zoals gedefinieerd in de Duitse Wet. Erbarmelijke omstandigheden die het gevolg waren van de oorlog zelf (zoals luchtaanvallen, onregelmatige en slechte voeding, huisvesting in slechte en overvolle ruimten, slechte werkomstandigheden en een

laag loon) volstaan niet om voor compensatie als dwangarbeider in aanmerking te komen..” (...) “U kunt tegen deze beslissing schriftelijk beroep aantekenen bij het IOM Beroepsorgaan in Genève. Het proces van beroep is kosteloos. Echter, honoraria voor advocaten of andere kosten gemaakt door de aanvrager zullen niet worden vergoed.” In 2009 vertelde Rob Trip voor de televisieserie *De Oorlog van Ad van Liempt en Hans Blom* het verhaal van mijn vader en de eenentwintig dwangarbeiders op de plaats van het delict zelf, de Henrichshütte in Hattingen. Een kleine Wiedergutmachung, maar toen waren de meesten al dood.

Literatuur

- Chris van Esterik, *Een jongen van het dorp*. Amsterdam (2003).
- Chris van Esterik, *Bloesem en Staal, Betuwse dwangarbeid in Duitsland*, Kesteren (2006).
- Prof. Dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 12: Epiloog. Den Haag (1988).

'Een beetje mobilisatie'

van 1939 te Tiel (in beeld gebracht door G. Rijnders)

Nadat de regering in augustus 1939 de algehele mobilisatie had uitgeroepen in verband met het dreigend oorlogsgevaar, werden overal in den lande militairen ondergebracht, ook in Tiel.

Er werd daar zelfs in september een 'Comité voor Ontwikkeling en Ontspanning voor Gemobiliseerde Militairen' opgericht onder voorzitterschap van de burgemeester. Een maand later werd in twee benedenkamers van het pand aan de Westluidensestraat, waarin tot 1929 de toenmalige Oudheidkamer was gevestigd, een 'Militair Tehuis' geopend. En natuurlijk werd in het gebouw van de R.K. Werkliedenvereniging Sint Joseph ook een 'R.K. Militair Tehuis' geopend. In de kranten werd regelmatig melding gedaan van activiteiten voor 'onze jongens'. Onder andere trad het Tiels Mannenkoor met succes op en werden Tielse vrouwen door de vrouw van de burgemeester opgeroepen te gaan breien 'voor onze soldaten'. De internationale spanning nam het volgend jaar toe en op 14 april

Portret Goossen Rijnders.
(Collectie: familie Rijnders)

1940 verklaarde burgemeester N. F. Cambier van Nooten de stad 'in staat van beleg'. Vervolgens brak op 10 mei de Tweede Wereldoorlog uit, door de inval van het Duitse leger in ons land.

Beeldmateriaal

Van de mobilisatie zijn voor Tiel naast de officiële affiches, maar een paar foto's bewaard. Maar van alle andere activiteiten die zich afspeelden tussen het moment van de mobilisatie en de Duitse inval zijn vooralsnog geen afbeeldingen aangetroffen. Er zijn sowieso naar verhouding met andere steden met een omvang als Tiel, maar heel weinig afbeeldingen/foto's van gewone dagelijkse zaken uit Tiel van voor en tijdens de oorlog bewaard gebleven. Maar soms komt uit een onverwachte hoek ineens iets opduiken. In dit geval iets heel bijzonders, namelijk een bescheiden beeld van het dagelijks leven van in de stad ondergebrachte militairen. In 2004 bracht de in Tiel geboren Jan Rijnders, in verband met een door hem te verrichten speurwerk naar zijn grootvader, een bezoek aan het stadsarchief Tiel. Daarbij kwam ter sprake dat zijn grootvader best artistiek was, wat overigens niet zo vreemd was voor een huisschilder.

Goossen Rijnders (1899-1944)

Marinus Rijnders (1861-1939) was eigenaar van het Café du Plantage aan de Nieuwe Tielseweg, tegenover het Gerechtsgebouw.

Verstrekking van een 'warme hap'. Linosnede door G. Rijnders. (Collectie: RAR, foto: auteur)

Aardappels 'jassen'. Linosnede door G. Rijnders. (Collectie: RAR, foto: auteur)

Hij werkte samen met zijn jongere broer Jan Willem 'Jantje' Rijnders die na de oorlog een drankenhandel aan de St. Walburgbinnensingel bezat. Waarschijnlijk heeft Marinus al voor 1939 het schildersbedrijf verlaten en toen aan zijn zoon Goossen overgedragen. Intussen was in 1924 een pand aan de Eerste Bleekveldstraat gekocht, waarin de zoon Goossen het bedrijf had voortgezet onder de firmaam 'M. Rijnders en Zn. Schilders'. Naast diens werk als huisschilder, gaf hij part-time les aan de Ambachtsschool. Daar was hij collega van de kunstenaar Johan Doeleman (1880-1957). Goossen had wel artistieke aanleg en het is waarschijnlijk dat Doeleman zijn artistieke collega les heeft gegeven in het maken van linoleumsneden. Want de resultaten daarvan zijn bewaard gebleven bij de familie Rijnders en uiteindelijk via kleinzoon Jan Rijnders geschonken aan de archiefdienst. Het betreft een aantal vrije werkstukken, wat stadsgezichten en...twee met betrekking tot in Tiel gelegde Nederlandse militairen, die dan rond 1939/1940 vervaardigd zullen zijn. Het is dan ook niet onmogelijk dat de afgebeelde personen manschappen zijn van het 32ste Regiment Infanterie, dat gelegerd was in fort 't Spoel bij Culemborg en op 18 april 1940 in Tiel gelegerd werd. Daar werden ze ingekwartierd in een aantal huizen aan de Gasthuisstraat en een school. De ene afdruk laat het aardappelschillen zien en het ander het verstrekken van 'een warme hap'. Er zit een trieste kant aan dit verhaal. Goossen is in de oorlogsjaren op de een of andere manier betrokken geweest bij het verzet. Eind 1944 werd hij door de Duitsers opgepakt en naar de Julianaschool, tegenwoordig Willem

Winkelpand van de fa. Rijnders aan de 1^e Bleekveldstraat. Opname ca. 1959/1960. (Collectie: familie Rijnders)

Alexanderschool, aan de Grotebrugsegrintweg gebracht om daar verhoord te worden. Daarna is niets meer over hem vernomen. Aangenomen wordt dat hij door de Duitsers is vermoord. Maar tot op heden is zijn lichaam niet gevonden. Een schrale troost mag het zijn, dat zijn lino'sneden bewaard zijn gebleven. Een klein monument ter herinnering aan Goossen Rijnders.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- Informatie van de familie Rijnders.
- Jaarverslag Regionaal Archief Rivierenland 2004. Tiel 2006.
- Kers, H.J. en Smit, E. (eindredactie), *Kalendarium van Tiel*. Deel IV 1900 t/m 1949. Tiel 1993-2001.
- Le Blanc, L., *Nieuws Flipje en Streekmuseum Tiel*. Artikel in: De Nieuwe Kroniek 2019/3. Blz.53.
- P.W. Schipper, *Tielse kunstenaars van weleer*. Tiel 1981.
- Veerman, W., *Dagboekfragmenten van reservekapitein G. Jansen. Fortcommandant van 't Spoel bij Culemborg en zijn ervaringen in de omstreken van Tiel en Culemborg*. Artikel in: Regionaal-historisch tijdschrift De Drie Steden. 2005/2. Blz. 75 t/m 82.

Kinderen in een lege stad

Uit een interview met Siena en Dick Heij

Terwijl er algemeen gedacht wordt dat er na de evacuatie van Tiel na 20 januari 1945 niemand meer in de stad te vinden was op de Duitse weermacht na, bleek Tiel een groot speelterrein voor een paar kinderen die nauwelijks gevaar zagen.

Naar IJsselstein

Dick Heij was nog maar zes jaar toen de oorlog uitbrak. Zijn eerste herinnering aan de oorlog was de evacuatie op 11 mei 1940. Dick woonde met zijn ouders, zus Siena (negen jaar) en broer Johan¹ (twaalf jaar) in de St. Josephstraat op nummer 10. Een gezellige buurt waar iedereen elkaar kende.

*Siena, Dicky en Johan Heij in tuin Sint Josephstraat
(Foto: privé bezit)*

Die evacuatie herinneren Dick en Siena zich nog heel goed. De hele buurt had zich op het plein moeten verzamelen. Ineens was moeder vreselijk in paniek. Zij had kennelijk iets belangrijks vergeten mee te nemen en wilde persé terug het huis in. Dat gaf nog wel een probleem want alle bewoners hadden hun sleutels al in een grote emmer moeten gooien. Welke was van wie? Alle sleutels leken op elkaar. Gelukkig zat aan die van moeder Heij nog een klein stukje koord en herkende ze hem snel. Er was weinig tijd. Iedereen werd op en in (vracht)auto's geladen. Het was zaak elkaar niet uit het oog te verliezen. Moeder ging vlug hun huis in, snelde weer terug. Wederom ging de sleutel de emmer in. Dick hadden ze al in een auto gezet. Moeder schreeuwde en kreeg hem er weer uit zodat ze bij elkaar konden blijven. Wij slaakten allemaal een zucht van opluchting. Siena werd hartstikke wagenziek. Ze hebben haar half naar buiten laten hangen om de kots niet over zich heen te krijgen.

De familie Heij en nog meer families uit de buurt gingen naar IJsselstein naar een boerderij. Ze sliepen met zijn allen op de deel en daar kregen ze ook te eten. Vader ging de boer helpen, had hij een blauwe overall aan en klompen, daar moesten we hard om lachen. Na een paar dagen mochten ze alweer terug naar Tiel.

School

Het leven hernam zijn gang. De eerste jaren van de oorlog verliepen redelijk rustig; er valt niet zoveel over te vertellen. De kinderen Heij gingen gewoon naar school. Dick zat op de openbare school van meester Boersma aan de Binnenhoek. Op de hoek zat Sanders' bierbrouwerij Oranjeboom. Als de kinderen in het speekwartier buiten speelden en dorst hadden kregen ze water van mevrouw Sanders. Broer Johan is ook nog op de Ambachtsschool geweest in de Waterstraat, daar waar Oostendorp nu zit.

Vader werkte op wasserij de Linge, opa Heij had daar ook al gewerkt, toen zat de wasserij nog aan de Wadenijsedijk. Intussen was de wasserij verhuisd naar de Voor De Kijkuit. Een zus van moeder, tante Jaan, was getrouwd met Marinus de Kruijf,² de laatste stadsomroeper. Zij woonden in de buurt met hun drie zonen en een dochter. Hierdoor hoorden vader en moeder Heij altijd wel als een van de eersten als er iets belangrijks stond te gebeuren of gebeurd was.

Eten was op de bon en werd schaarser. Ze moesten weliswaar soms uren voor brood in de rij staan bij een bakker en voor vlees bij het slachthuis, maar echt honger hebben ze nooit geleden. Oom Hannes, een broer van moeder, was groenteboer en opa en oma Heij in Wadeniën hadden wat kleinvee achter het huis. Tante Cor, een zus van opa, woonde daar ook en zij werkte bij herenboer Van Beuningen, die wel eens eten meegaf. Bij opa Elsing achter, die aan de Papesteeg woonde samen met oom Wim, oom Hannes en tante Sien, zat een tuinderij.

Achter de wasserij hadden ze ook nog een moestuin. Melk haalden ze, dacht Siena, bij

de melkfabriek. Voor haar had dat niet hoeven. Ze gruwte er nog van. Fruit was er altijd genoeg. Ze kan zich ook herinneren dat ze eropuit gestuurd werden om in het veld koren te rapen, moeder bakte daar brood van; heerlijk. Buurtgenoten deelden en ruilden eten met elkaar. Maar over gebrek aan (surrogaat) koffie, thee, vet en boter en chloor hebben ze moeder wel horen zuchten.

Granaatscherven

Dat 'gewone' leven was half september 1944 afgelopen. Er komen mitrailleurs, afweergeschut en kanonnen rondom de stad; alles gericht op de overkant van de Waal. Scholen werden gevorderd.

Ik was net tien jaar geworden zegt Dick, hoefde niet meer naar school dat vond ik niet erg. Siena zegt dat ze zo gehoopt had naar een vervolgschool³ te kunnen gaan.

Alle fietsen werden gevorderd. Vader leverde een oude in en verstopte de andere op een

Neef Joop en kinderen Heij (Foto: privé bezit)

Vader Heij met zijn na de oorlog terugontvangen radio
(Foto: privé bezit)

zoldertje van de schuur. De grote radio, vaders trots, moest ook aan inleveren geloven. Vader wilde hem eigenlijk met zoutzuur ontklaar maken, maar moeder weerhield hem ervan. "Zet je naam er maar op" zei ze. Zo gedaan, hij heeft met iets scherp zijn naam en adres aan de zijkant gekrast.⁴ Volgens Siena en Dick heeft vader daarna zelf een kristalontvanger⁵ in elkaar geknutseld maar het was moeder die altijd naar boven ging om radio Oranje te ontvangen.

De zelfgemaakte kristalontvanger (Collectie: Fest)

Er werd heel veel geschoten. De granaten vlogen soms om je oren en je moest goed uitkijken voor de scherven. Granaten gaan met een boog door de lucht en kunnen dan ineens voor je voeten vallen. Een scherf kan al dodelijk zijn als ie verkeerd terecht komt, en rondvliegend glas, stenen en hout kunnen je ook verwonden. Je herkent de soorten granaten aan het gieren en fluiten.

Je leerde om snel ergens dekking te zoeken. Steeds vaker hoorde je luchtalarm. Stond je net in de rij bij de bakker en was je bijna aan de beurt moest je snel beschutting zoeken of terug naar het plein hollen als je dat kon redde. De bewoners van de St. Josephstraat hadden samen met die uit de Eduard Pielstraat en een deel van de Hogestraat een gezamenlijke schuilkelder op het pleintje die via een grote poort te bereiken was. Die schuilkelder was de eerste jaren niet zo nodig geweest maar vanaf september 1944 zaten ze er heel vaak. Langs de kant lagen houten balken om op te zitten. Het kwam voor dat ze aangekleed naar bed gingen. Het was er overvol in die kelder; maar samen voelde je je veilig voor het onheil buiten.

Regelmatig hadden ze tijdelijk geen gas en elektra meer. Werd er een paar uur of een dag iets afgesloten. Oom Marinus moest dat allemaal omroepen. Ook moest hij omroepen dat wanneer iemand zou proberen een Duitse soldaat dood te schieten de hele stad zou worden afgebrand.

Soms was het schieten zo hevig dat ze van moeder geen boodschappen mochten doen. Dan konden ze helemaal niet naar buiten. Er kwamen allemaal berichten. Voltreffer op

'De Betuwe', bommen op het spoor in de buurt van het station. Er is ook een bom gevallen op de sukadefabriek van M. Udo bij het Spoorlaantje weten Dick en Siena zich nog goed te herinneren. De vaten met voorraad waren helemaal lek, de sukade lag voor het oprapen. Dat was nog dagen smullen. Toen Engelse vliegtuigen de haven bombardeerden en er twee jongens omkwamen en een meisje zwaar gewond werd waren ze heel erg van slag, ze kenden ze niet persoonlijk maar ze waren van hun leeftijd.

Nieuwjaarsdag 1945

Voor de kinderen Heij is dat de bangste dag geweest. Met vader en moeder waren ze lopend Nieuwjaar gaan wensen bij opa en oma Heij in Wadenojen.

Vanaf de bevrijde overkant werden almaar granaten afgevuurd. Die lui aan de overkant waren waarschijnlijk hartstikke dronken en dachten op Duitsers te schieten, maar Tiel was op 1 januari nog grotendeels bewoond, aan de evacuatieoproepen was toen nog niet veel gehoor gegeven.

Ze liepen terug via de Papesteeg om opa Elsing en oom Hannes, oom Wim en tante Sien ook Nieuwjaar te wensen. Ze waren blij dat ze daar binnen waren. Ze zijn gebleven tot het iets rustiger leek. Hollend en steeds beschutting zoekend zijn ze heelhuids in de St. Josephstraat gekomen. Daar bleken die dag ook heel veel granaten te zijn ingeslagen. Ze hadden het gered maar nooit is Dick banger geweest dan toen. Hij heeft echt doodsangsten uitgestaan. Toen ze later hoorden hoeveel doden en gewonden er die dag zijn gevallen kregen ze het achteraf nog meer te kwaad.

Ze dachten nu zullen we wel bevrijd zijn maar er waren nog maanden te gaan.

Evacueren?

Er kwamen steeds meer aankondigingen dat iedereen de stad moest verlaten.

Het begon ermee dat de omgeving rond het Plein spergebied werd.

Half november moest de helft van de stad leeg. De binnenstad moest elders onderdak zoeken. Om de huizen werd prikkeldraad gebonden; de voordeuren waren dichtgemaakt. Oom Marinus moest afroepen dat iedereen die in dat gebied kwam zou worden doodgeschoten. Intussen konden 'de moffen' daar wel goed de leegstaande huizen plunderen. Siena en Dick zagen de spullen er met karren uitgaan.

Eerst waren ze met heel veel kinderen in de stad maar langzaam maar zeker vertrokken er steeds meer vriendjes en schoolkameraden naar elders.

Het evacueren ging allemaal niet zo snel. Iedereen dacht als we nog even wachten komt de bevrijding maar dat viel erg tegen. Er kwam uitstel vanwege difterie en later weer vanwege de hoge waterstand. Uitstel werd geen afstel.

Aanvankelijk was het de bedoeling dat moeder en kinderen Heij ook zouden evacueren net zoals alle andere Tielenaars. Vader niet; die moest blijven. De wasserij moest door-draaien. De was⁶ voor de weermacht moest gedaan en er werden steeds meer militairen in de stad gelegerd.

Moeder Heij kreeg de keus: evacueren naar Friesland of blijven met de kinderen en hel-

pen op de wasserij. Moeder koos voor blijven. Ze stond aan de mangel; zwaar werk. Ongeveer tien personen bleven op de wasserij werken. Genoemd worden: Anton van IJzendoorn, Cor van Lith, De Kruijff, Van Bruchem.

Ook zij hadden kinderen die bleven; drie kinderen Van IJzendoorn en Nelly van Lith⁷ en Willy van Bruchem zitten in het geheugen. Ze waren min of meer op elkaar aangewezen.

Blik op de stad vanaf de Stationsstraat (Collectie: Smit/Kers)

Verwoest Tiel, Waterstraat (Collectie: OKT)

Stationsstraat

Half januari moesten zij weg uit de St. Josephstraat, de granaten hadden de weg naar deze wijk ook gevonden, hun hele buurt werd ook spergebied.

Eerst verhuisden ze naar de Stationsstraat op nummer 34 naast de melkfabriek. Ze leefden in het souterrain, boven hen woonde de heer X,⁸ een NSB'er. Hij had een aardige vrouw, moeder kon goed met haar overweg. Ze was het niet met de denkbeelden van haar man eens en probeerde hem op andere gedachten te brengen. In de mooie kamers van het huis bivakkeerden soldaten.

De familie Heij sliep met zijn vijven in een smal gangetje onder de trap. Een veilige plek, dat vonden ook de soldaten boven, die bij luchtalarm bij hen kwamen schuilen.

Gepakt en gezakt waren ze naar de Stationsstraat gegaan. Onder ijzeren spiralen had vader glijders gebonden en zo konden die dienen als vervoermiddel. Er lag sneeuw genoeg dus dat lukte goed op die manier. De matrassen zaten met touwen aan de spiralen vast.

Ze hadden het daar best fijn. Naast het huis was een smalle doorgang en dan kwam je op het Taluud; een geweldig speelterrein. Achter de wasserij zaten de duiven van juwelier Reinders uit de Waterstraat. De mensen van de wasserij gaven ze voer. Ze zijn niet ontdekt en Reinders kon ze na de oorlog meenemen. Het waren er veel meer geworden.

Burg. Bönhofflaan

De Stationsstraat was tijdelijk, het volgende adres was Bönhofflaan 24.⁹

Voorheen woonde daar landmeter Van Eenenburg weet Dick Heij te vertellen maar waar die naar toe was, vertelt het verhaal niet. Er stond in dat huis nog een motor in de kelder waarschijnlijk was die van mijnheer Van Eenenburg.

Het huis was vreselijk vervuild. Nadat de oorspronkelijke bewoners weg waren hadden er nog mannen uit Kuilenburg (Culemborg) en Geldermalsen gewoond, mannen die verplicht moesten¹⁰ werken aan de dijken. Maar ook Belgische SS'ers hadden er huis gehouden.

Moeder kwam bij het schoonmaken boven op de boeken zelfs mensendrollen tegen. Op de muur zaten bloedspatten; een Belg zou zichzelf hebben gedood bij het schoonmaken van zijn revolver, zo luidt de overlevering.

Het was zwaar werken voor moeder om het huis toonbaar te krijgen.¹¹

Dick ging op zijn gemak alle kamers door toen ze in 'de Bönhoff' arriveerden. Hij vond een pianola en kreeg hem aan de praat. Geweldig. Toen zijn moeder eraan kwam deed hij net of hij zelf speelde.

Overdag waren vader en moeder naar de wasserij. Van hun ouders mochten ze niemand in huis laten.

Op een dag kwamen er Duitsers, maar waarschijnlijk die SS-Belgen, aan de deur omdat ze in dit huis kappersspullen hadden laten liggen, zo zeiden ze, daar wilden ze even naar zoeken. De kinderen hebben ze niet binnen gelaten: "kom maar als onze ouders er zijn". Er waren ook helemaal geen kappersspullen. Toen vader thuis kwam zei hij dat ze waarschijnlijk op zoek waren naar de motor die in de kelder stond. Vader Heij heeft direct

het luik helemaal dicht gemaakt zodat ze, als ze terug zouden komen, de motor niet zouden vinden.

De kinderen Heij vermaakten zich prima. Toen het hard vroom gingen ze schaatsen op ondergelopen plassen. De Duitsers durfden dat niet, dachten dat het een meer was en dat ze er doorheen zouden zakken. In de sneeuw maakten ze sneeuwpoppen, hadden ze een sneeuwballengevecht en heerlijk gladde glijbanen. En toen de zon weer scheen konden ze rolschaatsen, dit alles samen met de andere 'wasserijkinderen'. Soms werden ze geroepen door 'de moffen'¹² om te komen helpen met aardappelen schillen en andere karweitjes.

Daar hadden ze niet altijd zin in. Er stond tegenover dat ze van die Duitsers wel eens wat lekkers te eten en te drinken kregen. En eerlijk gezegd, soms pikten ze ook iets als er niet op hen gelet werd. Het is een keer gebeurd dat Siena en Willy van Bruchem tegen twee Duitsers zeiden dat ze geen zin hadden om te helpen. Ze moesten direct mee naar de Orstkommandant en werden verplicht om bergen vaat te wassen. Siena had daar zo de pest in dat ze tegen de Orstkommandant zei dat hij toch de Krieg had verloren. Hij ging zowat door het lint en had nog meer werkjes voor ze weg mochten.

Siena en Dick hebben gezien hoe Tiel kapot geschoten werd, in de brand stond en hoe de gebouwen instortten. Ze hebben een Duitse V-1 zien vallen vlakbij het station. En ze hebben geleerd dat er niks aan de hand is met een V-1 zolang je hem maar hoort,¹³ maar oh als de motor uitvalt dan gaat ie vallen.

De verschillende granaten leerden ze onderscheiden, de brisant-, de fosfor- en de 'gewone' granaten. Door die fosforgranaten vloog alles in de brand. Dat ging weken achter elkaar door.

Wat er nog heel was aan ruiten sneuvelde alsnog. Je moest overal goed uitkijken, het weinige dat recht overeind stond, kon instorten.¹⁴

Bevrijding

Het was helemaal niet direct duidelijk dat zij echt bevrijd waren. Moeder Heij hoorde het op radio Oranje maar zij zagen de soldaten nog op straat voorbij komen. Pas toen ze met eigen ogen zagen dat 'de moffen' hun wapens kwamen inleveren op de veiling van Septer en dat die daar allemaal verbrand werden, leek het echt waar.

Het bleef nog weken heel stil op straat. De Duitsers waren krijgsgevangen genomen en zouden ergens in de stad zitten maar daar hoorden ze verder niets over. De Tielenaars

mochten nog niet terugkeren. Er moest eerst orde in de chaos komen; er lagen overal explosieven en de restanten van de huizen en gebouwen wankelden.

Zelf ging de familie Heij wel direct terug naar de St. Josephstraat. Het huis stond nog overeind, het glaswerk was eruit en het had ook geen deuren meer. Die dag kwam er nog een granaatscherf in de deur van de schuur terecht.

Na een paar weken kwam een groep arbeiders om te helpen met ruimen. Stenen moesten worden afgebikt en zo goed mogelijk gesorteerd. Dick en Siena hebben ook geholpen. Toen het dreintje¹⁵ door de stad ging rijden ging het wat sneller; alle puin werd opgehaald en zo in de Oude Haven gekiept. Het was, achteraf, mooi om te zien hoe dat allemaal ging.

Langzaam maar zeker begonnen de inwoners terug te komen en zagen ze hun oude vrienden weer. Ons buurtje werd herenigd; het

Siena Heij tijdens interview 2020

Dick Heij tijdens interview 2020

werd weer ouderwets gezellig op en rond het St. Josephplein. Iedereen had een verhaal. Voor de mensen uit de binnenstad duurde het allemaal wat langer. Ze moesten eerst hun heil zoeken bij familie of kennissen en daarna soms nog maanden in een noodvoorziening wonen.

Koninginnedag, 31 augustus, was het groot feest. En ja, daarna weer naar school en werken,¹⁶ maar het bleef nog lang uitkijken waar je liep.

Geraadpleegde literatuur

- Historische werkgroep van Tiel, *Kalendarium van Tiel, deel XIII en deel XIV*.
- Irene Nieuwenhuijse, *Tiel op de vlucht*, Van Eck & Oosterink, Dodewaard, april 2005.
- *Houdt goede moed, belevenissen en wederwaardigheden uit de dagboeken van G.C. van Dee*, C.W. Bouwhuis, B.P.F. Bruggeman. Bewerking Rutger van der Zalm, mei 1995.

Noten

1. *Overleden 1993*.
2. *Marinus de Kruijf en zijn gezin verhuizen naar de Tolhuisstraat boven de drukkerij. In de kamerdeur zat een gat van een granaatscherf. Nog vele jaren na zijn dood hingen de gong en de bal beneden in de hal.*
3. *Na de oorlog kwam daar ook niets meer van en is ze gaan werken bij de coöperatie.*
4. *Na de oorlog kregen ze een briefkaart uit Den Haag van iemand die de radio, gewikkeld in een legerdeken, gevonden had in een bunker in Katwijk. Vader en moeder zijn hem op gaan halen, was nog een heel gesjouw in het openbaar vervoer.*
5. *De kristalontvanger is te zien in het Flipje- en Streekmuseum.*
6. *Wasserij werkte ook voor het ziekenhuis.*
7. *Drumde in café Boulevard.*
8. *Naam is door Dick en Siena genoemd, zij vonden het een beul.*
9. *Combinerend en deducerend denken Siena en Dick dat het eind februari 1945 moet zijn geweest.*
10. *B. Bruggeman schrijft in 'Houdt goede moed' op 26-2-1945: "Van de gravers uit omliggende ge-*

meenten die in Tiel in de Bönhoflaan waren gehuisvest, zijn er velen die op roof uitgaan in 'vrije tijd'. Met karretjes komen de vrouwen uit Culemborg de gestolen spullen bij hun mannen ophalen en niemand die zich daaraan stoort."

11. *Moeder heeft na de oorlog van mijnheer Van Eenenburg complimenten gekregen omdat ze het huis zo goed had verzorgd.*
12. *Er huisden veel hoge officieren in de Burg. Bönhofflaan.*
13. *Brabants schietgebedje uit die tijd als er een V1 overkwam: "Onze Lieve Vrouwke, geef hem nog een douwke".*
14. *Nadat aan het eind van de oorlog de watertoren aan flarden was geschoten zou er helemaal geen water meer zijn geweest. Dick en Siena kunnen zich niet herinneren dat ze thuis geen water hadden. Mogelijk had de wasserij een eigen puls om water op te pompen.*
15. *In de volksmond: 'de puinruimer'.*
16. *De wasserij is later weer gaan draaien; nog later naar Gorinchem verhuisd. Vader Heij is toen gaan werken bij de Cellulose Lak Fabriek.*

De arrestatie van David Gersons

Een van de meest markante grafmonumenten, 'matseivot', op de Joodse begraafplaats is de cenotaaf van de familie Gersons. Een cenotaaf (letterlijk uit het Grieks: 'leeg graf') is een grafmonument dat is opgericht ter nagedachtenis van een of meer overledenen waarvan de stoffelijke resten zich elders bevinden. Op het monument staat vermeld dat daar links Henriëtte Gersons-Daniël begraven ligt terwijl de rechterkant van het monument een reeks namen vermeldt met als plaatsen van overlijden Auschwitz en Sobibor. De ruimte op de stèle, staande steen, biedt onvoldoende plek om, naast de naam van haar echtgenoot David Gersons, die van alle kinderen en kleinkinderen die in de oorlog werden vermoord, te benoemen.

Wie was deze David Gersons?

Wie was David Salomon Gersons

David Salomon Gersons behoorde aan het begin van de oorlog tot de meer welgestelde inwoners van Tiel. Tot aan het overlijden van zijn vrouw in 1936 woonde hij in het grote witte huis aan de Konijnenwal 25 om daarna te verhuizen naar een kleinere woning aan de Heiligestraat. Zijn kinderen waren uitgevlogen en woonden met hun gezinnen onder andere in Amsterdam en Appingedam. De zaak, een handel in beenderen, huiden en lederwaren, floreerde en er was alle ver-

trouwen dat die positieve tendens zich zou voortzetten.

Kort na de inval van de Duitsers begon het net zich te sluiten om de Joden in ons land. Met name de Joden die meer dan één Joodse grootouder hadden. Het invullen van de Ariërverklaring leidde er toe dat alle Joodse ambtenaren op 21 februari 1941 waren ontslagen. Daarna volgde de ene maatregel op de andere waaronder die dat Joodse eigenaren van bedrijven per 12 maart 1941 de zeggenschap over hun bedrijf kwijt raakten. De leiding werd overgenomen door een 'Verwalter' of een 'Treuhändler' (zaakwaarnemer). In oktober 1942 trad bij Gersons een 'nieuwe procuratiehouder' aan en was het pleit beslecht.

Net als vrijwel alle andere Joodse inwoners van Tiel ontsprong Gersons de dans bij de eerste razzia van 17 november 1942 dankzij het moedige handelen van Politiecommissaris De Jong en de Tielse huisartsen. Daarop besloot Gersons, net als de meeste andere Joodse Tielenaren die daartoe financieel in staat waren, onder te duiken.

In het Algemeen Politieblad nr. 2 van 14 januari 1943, bericht nr. 108, staat het volgende vermeld: "De commissaris van politie te Tiel verzocht opsporing, aanhouding en voorgeleiding van David Salomon

1933 in tuin Konijnenwal 25. V.l.n.r. zoon Hermann, echtpaar Henriette en David Gersons, Finny en haar man Berthold Gersons (Foto: privé bezit B. Gersons, Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam)

Gersons, koopman, wonende te Tiel. Hij was vroeger verbonden aan, en lid van de Huidenhandel te Amsterdam. Hij wordt ervan verdacht van woonplaats te zijn veranderd zonder de daartoe vereiste vergunning te hebben verkregen." Deze oproepen hadden betrekking op de Joodse Nederlanders die waren ondergedoken om daarmee spoorloos te zijn voor de op 'Jodenjacht' zijnde Duitsers en hun (talloze) Nederlandse handlangers.

De arrestatie

Na de oorlog is onderzocht op welke manier David Gersons, met uiteindelijk noodlottig gevolg, werd gearresteerd. In 1948 werd een aantal personen gehoord en verhoord. Op basis daarvan kan de arrestatie redelijk worden gereconstrueerd. Een belangrijke getuige, gehoord op 12 juni 1948, is de Duitse Anna Wiedmaier die in augustus 1936 in dienst kwam van de in februari 1936 weduwnaar geworden David

Gersons die toen nog aan de Konijnenwal 25 te Tiel woonde om kort daarop te verhuizen naar het adres Heiligestraat(je) 6.

In januari 1943 dook Gersons onder omdat hij zich in Amsterdam moest melden. Hij vertrok naar de familie Maquelin aan de Reestraat 8 in Nijmegen die hem onderdak kon bieden. Daar bleef hij 14 dagen vanwaar hij naar Linne in Limburg vertrok. In februari 1943 vertrok hij vanuit Linne naar Batenburg in het Land van Maas en Waal. Ook daar kon hij niet lang blijven en daarop vertrok hij in juni 1943 terug naar de familie Maquelin aan de Reestraat. Van de Reestraat vertrok Gersons naar de familie Van der Molen aan de Hazenkampseweg in Nijmegen. Dat onderduikers regelmatig van adres veranderen was tamelijk normaal. Het verlenen van onderdak aan onderduikers leverde aanzienlijke risico's op voor het gastgezin. Daarnaast bleken op den duur lang niet alle onderduik-

adressen veilig. Vaak kregen de burens in de gaten dat er ‘vreemde gasten’ waren of verrieden de kinderen de situatie. Maar ook het gedrag van de onderduikers zelf noopte niet zelden tot het moeten verhuizen van de onderduikers. Niet iedereen kon er tegen dagen-, weken-, maanden- en jarenlang ‘opgesloten’ te zitten bij vreemden die vaak strenge regels oplegden. Zoals het verbod geluid te maken, laat staan het naar het toilet gaan als er geen andere bewoners aanwezig waren. Het is niet onmogelijk dat het Gersons moeilijk viel zich aan te passen aan een voor hem heel nieuwe situatie: van een man met aanzien, geld en vrijheid qua handelen veroordeeld tot een ‘gevangenschap’ zonder enige bewegingsvrijheid. Want vanaf 5 juni 1943 gold een volledig reisverbod voor de Joden die bovendien herkenbaar waren aan de sinds mei 1942 ingevoerd Jodenster. Alleen al het niet dragen van de ster werd door de Nazi’s als een zwaar te bestraffen misdrijf beschouwd. En als men het er toch op waagde was er het risico van de herkenning. En dat laatste overkwam David Gersons op het station in Nijmegen.

Op 5 juli 1943 wilde Gersons richting Batenburg vertrekken en hij waande zich ongetwijfeld al veilig toen hij in de trein zat. Maar hij had buiten de waard van de handlangers van de Duitsers gerekend. Gersons was herkend door Melchior Verstegen, banleider van de NSB in Nijmegen.

De gezagsverhouding tussen de banleider NSB en politiemensen

Verstegen was lid van de NSB vanaf 1939 tot aan de capitulatie. Hij was op 5 juli 1943 met zijn secretaris Jopie Souverein, naast

NSB’er ook lid van de SS, op het station toen hij Gersons in de trein zag zitten.

Hij kende Gersons vanuit Tiel en had hem wel vaker in de trein zien zitten.

Souverein zei tegen Verstegen: “Dat is een Jood. Wij hebben hem al meermalen met de trein zien vertrekken en die man is steeds in overtreding, daar het thans verboden is voor Joden, per trein te reizen”.

In de stationshal zag Melchior Verstegen de hem bekende politieagent De Ruiters. Deze kreeg de opdracht “Kom eens gauw mee, er staat nog iemand voor de trein naar Arnhem te wachten”.

Verstegen gaf vervolgens de opdracht aan De Ruiters dat “die Jood aangehouden moest worden”. Verstegen wilde daar zelf buiten gehouden worden omdat hij zei de Jood te kennen (sic). Vervolgens gaf Verstegen De Ruiters de opdracht met Souverein mee te gaan, omdat die “die Jood aan zal wijzen”, en dat “die Jood moet overgebracht worden naar het Bureau van Politie te Nijmegen”. De Ruiters was in burgerkleding omdat hij naar Justitie in Arnhem onderweg was om daar dienststukken af te leveren. Eerst maakte De Ruiters bezwaar tegen de opdracht omdat hij dan een trein zou missen. “Dan moest hij maar een trein later nemen want die Jood moet gearresteerd worden” was de reactie van Verstegen.

Toen Gersons de SS-man en de agent in burger zag naderen wist hij hoe laat het was: “Ik weet wel, dat ik al verraden ben, ik zal het maar zeggen, ik ben een Jood en zal direct met U mee gaan”.

Toen De Ruiters Gersons meenam naar het Stationsplein zei deze tegen De Ruiters: “Ik neem het U niet kwalijk, dat u mij mee-

neemt, want ik heb het al gezien, dat ik ver-
raden ben, want U bent politieman en U
kunt op het ogenblik niet anders handelen.”

De afloop

Anna Wiedmaier, de vroegere huishoudster van Gersons, werd op dezelfde dag, 5 juli 1943, door De Ruiter gearresteerd. Ook de heer Maquelin en mevrouw Van der Molen, de andere personen die Gersons een onderdak boden, zijn op die dag gearresteerd. Alle drie werden overgebracht naar het bureau te Nijmegen en hebben daar drie dagen in een cel gezeten. Na de oorlog stelde De Ruiter dat hij niet betrokken was bij de arrestatie van Wiedmaier, Macquelin en van der Molen en stelde dat hij geen proces verbaal heeft opgemaakt van de arrestatie én dat hij geen betaling heeft ontvangen voor de arrestatie van Gersons. Dat laatste wordt overigens betwist door Anna Wiedmaier die stelt gezien te hebben dat De Ruiter een ‘briefje van 25’ van de SD ontving. Na de arrestatie werden allen overgebracht naar de SD te Arnhem waar ze werden verhoord. De heer Maquelin is dezelfde dag, 5 juli 1943, vrijgelaten omdat Anna Wiedmaier alle schuld betreffende het verlenen van een onderdak aan Gersons op zich nam. Daarop werden David Salomon Gersons, mevrouw Van der Molen en Anna Wiedmaier overgebracht naar het Huis van Bewaring in Arnhem. Mevrouw Van der Molen en Anna Wiedmaier hebben daar gevangen gezeten tot 30 juli 1943, de dag waarop zij werden vrijgelaten.

Cenotaaf familie Gersons. Links graf van Henriette Gersons – Daniel, rechts de namen van haar echtgenoot, kinderen en aange trouwde kinderen en kleinkinderen. Allen vermoord in Sobibor en Auschwitz (Foto: auteur)

Gersons werd op 15 juli 1943 vanuit Arnhem overgebracht naar het ‘Durchgangslager’ Westerbork. Op 20 juli werd hij van daaruit op transport gezet naar Sobibor. Na een reis van drie dagen en drie nachten in een overvolle veewagon werd David Salomon Gersons, samen met alle 2208 anderen, direct na aankomst op 23 juli 1943 vergast. Een week eerder dan zijn vroegere huishoudster werd vrijgelaten.

Verantwoording

- De citaten zijn overgenomen uit de overgeleverde en in 1948 opgemaakte processen verbaal van de arrestatie van Gersons. De volledige processen verbaal zijn te lezen op de expositie in het metaheerhuisje op de Joodse begraafplaats in Tiel.

Een volgende generatie aan het woord

Als je geboren bent in 1965 (zoals ik), dan ben je natuurlijk geen product van de Tweede Wereldoorlog, maar je krijgt er nog wel bewust iets van mee als product van het laatste staartje van de wederopbouw. Zoals het huis onder aan de Grebbeberg, als we naar Wageningen reden keek ik altijd vol ontzag naar de vele kogelgaten in de gevel. En dichterbij huis natuurlijk de kogelgaten in de kerk van Zoelen. Vanuit buslijn 44 goed te aanschouwen (die reed tussen Tiel en Kesteren, via álle tussenliggende dorpen).

Familieverhalen

Vergeet vooral ook niet de familieverhalen. Mijn ouders zijn geboren tijdens de bezetting, mijn opa's en oma's maakten alles bewust

Dik van der Meijden (Foto: privé bezit)

mee. Mijn verdere levendige confrontatie met de Tweede Wereldoorlog verliep via verhalen bijvoorbeeld van mijn oma die vertelde dat er in de meidagen van 1945 nog 'huzaren' over de heggen van de tuintjes van hun laagbouw-woningen heen sprongen (oma woonde in Tuindorp-Oostzaan. Huzaren (!!)) dat woord kenden wij slechts van een salade).

En dan was daar natuurlijk ook 'Ome Cor'. Wat moesten we lachen als hij onder de tafel dook omdat het (toen nog) loeiende brandalarm afging bij de brandweerkazerne in Maurik. Hij is er niet meer. Ik kan hem niet meer vragen waarom hij eind april van ieder jaar weer chagrijnig was. Of waarom oud en nieuw een bezoeking voor hem was. "Hij heeft het erg moeilijk gehad tijdens de oorlog", was de enige verklaring van mijn tante. Ome Cor (Busscher) moet wel een bijzonder iemand geweest zijn. Hij maakte deel uit van het communistisch verzet. Eind vorige eeuw nog kocht hij een andere auto bij het garagebedrijf van mijn broer en de rekening werd betaald door de Stichting 40-45, nog altijd een debiteur in het klantenbestand van mijn broer's garagebedrijf, slechts één maal gebruikt.

Dichterbij

Mijn belangstelling voor historie werd aangewakkerd door mijn opleiding. Op de middelbare school (RSG in Tiel) had ik geluk met Frits Kat als geschiedenisdocent, vanaf de tweede klas. Eén van de beste leraren, een

echte kenner van zijn vak. Mijn belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog groeide dankzij hem. Mijn ouders zijn gescheiden toen ik in de brugklas zat. Mijn stiefvader was wat ouder dan mijn moeder en had de oorlog wel bewust meegemaakt. Helaas, ik had geen hekel aan hem, maar wel aan zijn oorlogsverhalen (toen nog wel). Hoewel mijn belangstelling toch wel enkele malen gewekt moet zijn gezien hetgeen ik onthouden heb uit mijn jeugd. Mijn stiefvader vertelde bijvoorbeeld ooit (tijdens de kerst!) dat zijn vader “zich tegen het einde van de oorlog achter een stilstaande tram had moeten schuilhouden en ondertussen de Russen beschoot.” Dat zette mij aan het denken. Ik had immers geleerd aan welke kant de Russen vochten. “Maar de Russen waren toch geallieerden?” vroeg ik wijs. En zo kwam ik erachter dat mijn stiefopa een NSB-verleden had. Misschien schokkend. Maar zeker niet voor mij. Ergens eind jaren '70 was het eigenlijk al een ‘ver-van-mijn-bed-show’.

Verzwegen

Thuis werd er verder nooit over gesproken. Het was een verboden onderwerp, liever gezegd: een verzwegen onderwerp. Mijn stiefvader is eind vorige eeuw overleden. Hij had zelf geen kinderen. Bij het uitzoeken van zijn persoonlijke bezittingen trof mijn moeder een aantal bijzondere zaken aan in zijn bureau. Mijn stiefvader was geboren in 1929, tijdens de invasie van 1940 was hij dus circa 11 jaar. Hij leefde in een bijzondere gezinssituatie, zeker voor die tijd. Zijn wieg stond in het dorp Ingen maar zijn ouders verhuisden eind jaren '30 naar Tiel, zijn vader had in Ingen al een touringcarbedrijf (zie foto) en zette dit

voort aan Het Plein in Tiel. Als klein jochie is mijn stiefvader echter achtergelaten in Ingen bij zijn opa (oma overleed in 1928) en vrijgezelle tante. Hij moest zijn (lagere) school in Ingen afmaken. Dat betekende wel dat hij in 1940 nog in Ingen op school zat. Zijn onderwijzer was toen meester C. Vermeer.

Opstel

In de meidagen van 1940 liet meester Vermeer zijn pupillen een opstel schrijven over hun indrukken. Mijn stiefvader was een goede leerling, tegenwoordig zouden we hem als hoogbegaafd bestempelen. Zijn opstellen, voorzien van gedetailleerde tekeningen, sprongen (blijkbaar) met kop en schouders uit boven het werk van de rest van de klas. Bijzonder is dat meester Vermeer de opstellen van mijn stiefvader jarenlang bewaarde en pas in 1979 aan hem retourneerde. Na zijn overlijden vond mijn moeder de opstellen van mijn stiefvader terug in zijn bureau, compleet met het begeleidend schrijven van meester Vermeer er nog bij.

*Autobus van J. v.d. Meijden op de Veemarkt in Tiel.
(Collectie: Fest)*

Laren N.H. do. 19 juli 1979

Beste Dick,

Dank voor de groeten die je mijn vrouw en mij via mevr. Soesbergen uit Tiel deed toekomen.

Misschien vind je het wel leuk, dat ik je twee werkstukken toezend, die je maakte toen je nog als een van mijn beste leerlingen bij me in de klas zat. Het was een bijzonder goed werk voor een jongen van 10 à 11 jaar! Ik heb er nu lang genoeg plezier van gehad en jij kunt ze nu verder bewaren. We hopen dat het goed met je gaat. Wat ons betreft, we merken heel goed dat we niet zo piepjong meer zijn, maar we hebben geen klagen.

Hartelijk gegroet, mede namens mijn vrouw,
je vroegere onderwijzer,

C. Vermeer

Lage Vuurscheweg 3

1251 TS LAREN NH

Opstel van Dikkie van der Meijden (10 jaar)

28-5-1940

De oorlog v. 1940

's Morgens werd ik door mijn tante gewekt, ze zei dat ik snel op moest staan voor onverwacht gevaar van de Duitse vliegtuigen. De Artillerie en het luchtdoelgeschut waren in actie en traden hevig op tegen de Duitse toestellen. De gehele Ambachtstraat was op de been. De Cavalerie rukte uit. Ook de Infanterie was paraat. Nog steeds hevig kanongebulder. Steeds kwam door de radio, dat parachutisten hier en daar uit de vliegtuigen werden neergelaten.

Toen ik om zes uur ontbeten had ging ik nog eens naar buiten. Toen hevig vuur van luchtdoelgeschut en zware mitrailleurs op een Duitse Heinkel-bommenwerper, die ik brandend zag neerstorten.

Het was reeds bekend dat het vliegveld van Eindhoven gebombardeerd was. Omstreeks 10 uur vrijdagssmorgens vloog een kogel uit een mitrailleur bij ons door het dak van de garage. Verder was de strijd bij Rhenen en de Grebbeberg hevig.

In totaal zijn in Nederland 127 Duitse toestellen neergehaald.

Opstel geschreven door Dik van der Meijden Ingen

'Een Ware Historie in de Vaderlandse Geschiedenis!'

De Mobilisatie met oorlog van 1939-1940

De Mobilisatie

De 29ste Augustus 1939 verklaarde Duitsland aan Frankrijk en Engeland de oorlog. Dat was hier in Nederland al gauw bekend. Nederlandse militairen werden opgeroepen en een paar dagen daarna marcheerde er een groot regiment Hollandse soldaten het kleine dorpje Ingen binnen. Al spoedig begon men in te kwartieren. Bij enkele boeren en andere mensen waar voldoende ruimte was, werden soldaten ingekwartierd. Ze brachten mitrailleurs en geweren vanzelfsprekend mee. Men begon luxe- en vrachtwagens, bussen en andere voertuigen te vorderen. Distributie die spoedig komen zou werd aangeplakt.

Geschreven door Dik v.d. Meijden Ingen

Opstel door D. V.d. Meijden

Een ware Historie in de Vaderlandse Geschiedenis.

De oorlog van 1940

Vrijdagmorgens 10 mei 1940 zag de lucht vol vliegtuigen. Men keek met kijkers naar de vliegtuigen. Men kon waarnemen wat het type van de vliegtuigen was: verkenningsvliegtuigen. Bommen werden niet geworpen. Op het plein stond mijnheer Vermeer, de onderwijzer, voor z'n huis te kijken, toen een granaat onder hevig geratel uit elkaar barstte. Mijnheer Vermeer ging vlug tegen de deur staan om niet getroffen te worden. Scherven ruisden door de lucht en ritselden door de bomen. Luchtdoelgeschut trad hevig op tegen de Duitse toestellen. De vliegtuigen schoten terug met machinegeweren. Bij R. Verkerk, hier in Ingen, stonden lichte mitrailleurs in de boomgaard die tevens de vliegtuigen beschoten. Juist toen een Duitse Messerschmidt-bommenwerper laag over kwam werd hij beschoten door de mitrailleurs. Deze vuurde terug. Dit laatste gebeurde zo vaak!

1e Pinksterdag 's avonds trok een groot aantal Artillairisten door Ingen. De arme jongens hadden in geen ongeveer 15 ½ uur brood gehad of ander eten. Wij gaven ze daarom ieder een sneetje brood. Daar waren ze heel blij mee. Ze trokken door naar Vianen.

Dinsdagmiddag echter, of liever gezegd dinsdagavond capituleerde Holland en de Duitse militairen konden binnentrekken.

Geschreven door DvdMeijden, geheel naar 't Hollands. (Noot: onbekend waar de laatste toevoeging op doelt.)

Hekel

Ondanks mijn belangstelling voor historie had ik toch een hekel aan de verhalen van mijn stiefvader. Achteraf jammer. Hij vertelde dat hij tijdens de Tweede Wereldoorlog naar de MULO in Tiel ging en dan soms bij zijn ouders in Tiel verbleef en soms bij zijn opa en tante in Ingen. Hij leerde Duits op school. Op een dag reed hij door Zoelen en werd door een Duitser gesommeerd zijn fiets in te leveren. Hij zei dat hij in het Duits gevraagd had of ze werkelijk dachten dat ze de 'Krieg' konden winnen met een fiets met banden gemaakt van een tuinslang? Hij had vervolgens een knal tegen zijn hoofd gekregen en was als jongen van 14 jaar in Zoelen in de gevangenis gezet. Zijn moeder had hem weer vrij weten te krijgen. Het litteken was zichtbaar op zijn inmiddels kalende hoofd. De vraag blijft of de connecties van zijn vader (mijn stief-opa) iets te maken gehad hebben met de vrijlating van de puber?

Bewaard

Mijn moeder bewaarde alles. Uit het bureau van mijn stiefvader kwam namelijk ook een brief van zijn vader tevoorschijn (Co van der Meijden). Juist ja, die NSB'er. Op zich al heel bijzonder dat er materiaal uit die tijd bewaard gebleven is, laat staan iets over een NSB'er. Mijn stiefopa was waarschijnlijk bij de NSB in Tiel, daar woonde hij immers. Behalve het verhaal over de beschieting van de Russen heb ik weinig meer gehoord over hem en wat hem motiveerde om bij de NSB te gaan. Ik weet wel dat hij na de oorlog ondergedoken is. Onder andere bij familie in Rotterdam, maar ook in het buitenland, Oostenrijk als ik het me goed herinner.

Uit het bureau kwam een brief tevoorschijn, geschreven op 17 juli 1945, geheel op rijm. Mijn stiefopa beschrijft hierin dat hij in ballingschap is, maar ook dat hij verraden is.

Co van der Meijden schreef:

Anoniem verzonden:

Ergens in Nederland, 17-7-1945

- 1 *Beste Broeder en familie *
Ik zal je wat gaan schrijven
Ik ben in ballingschap
Zal 't wel voorlopig blijven*
- 2 *Mijn vrijheid ben ik kwijt
Maar ben nog goed gezond
En vind het nog gelukkig
Dat ik zo'n nestje vond*
- 3 *De tijden zijn veranderd
Ben nu een arme man
Maar hoofd en handen heb ik
waar ik mee werken kan*
- 4 *Ik ben nu kluizenaar
Heb ook aan Bets geschreven *
Want jullie beiden zijn
Voor mij het liefst gebleven*
- 5 *Vrij wil en moet ik worden
En moet wat gaan beginnen
Zoo leven kan ik niet
Want dat tast aan m'n zinnen*
- 6 *Ik heb een vrij geweten
En dat stelt me gerust
Ze straffen goed' en slechte
Ze zijn op wraak belust*

* Zie voetnoot aan het einde van het artikel

- 7 *Dat ik zoo ben gevaren
Daar hebben er twee schuld aan,
Dat is de R.V.S.
Door collega bijgestaan*
- 8 *Die hebben saam bedisseld
Mijn zaakje op het oog,
Collega was een sluwerd,
die als een knipmes boog*
- 9 *Voorzag de groote heeren
Ze hadden zooveel noodig
En mijne schrijverij
Leek toen wel overbodig*
- 10 *Ik gaf niets, maar ik vroeg
Niets anders dan mijn recht,
Ik kreeg wel antwoord nog
Maar dat was al zeer slecht*
- 11 *Toen gingen ze aan het zoeken
De een na d' andere lijn
Ze gingen naar het vrindje
En ik werd zo weer klein*
- 12 *'t Was heel gemakkelijk
Geen brandstof meer voor mij
Wilde ik niet samenwerken
Dan maar vriend opzij*
- 13 *Zoo is het doorgestaan
Tot alles was genomen
En mij rest nu nog maar
Er van te mogen dromen*
- 14 *Toen ik, ten einde raad
Bij anderen hulp ging vragen
Kreeg ik direct gehoor
Maar nu de straf te dragen*
- 15 *En allen die mij kenden
Zij gaven me gelijk
Ook nu, nu 't is veranderd
En sleuren me door 't slijk*
- 16 *Maar och, ik zal maar denken
Men kent z'n vriend in nood
Een ieder redt zichzelf
Wie werken wil, heeft brood*
- 17 *En beste broeder Harry *
En Cor en beide kinderen *
'T is beter nu en zal
De honger niet meer hinderen*
- 18 *Met moeder en met Jan *
Het gaat hen toch ook goed?
Doe ze van mij de groeten
Hou allen goede moed*
- 19 *Bij leven en bij welzijn
Hoop 'k allen nog te zien
Het zou zo gek niet wezen
Het kan nog best misschien*
- 20 *'k Zend, hierbij ingesloten
'T is maar een kleinigheid
Ik gun het je van harte
Zoals het spreekwoord zegt*
- 21 *Ben ik eens eenmaal vrij
Hoop, dat die tijd zal komen,
Dan zullen wij weer samen
Over 't oude kunnen bomen*
- 22 *Nu lijkt wel alles mooi
Maar dit zal niet zoo blijven
'k Heb zorgen voor de toekomst
Kan alles zoo niet schrijven*
- 23 *Ik schrijf je deze regels
Je weet nu iets van mij
Dat alles goed is, maar
Wat anders leef dan gij*
- 24 *Ten slotte dan nog dit
Ik wensch je alle goed
En jullie allemaal
Recht hartelijk gegroet!!*

Verwoeste huizen in Ingen (Foto's: privé bezit)

Co van der Meijden schrijft in couplet 7 tot en met 16 dat hij dus verraden is door twee personen, R.V.S. en een collega. Het is niet bekend wie hij hiermee bedoelt. Ik weet ook niet of mijn stiefvader en zijn moeder of andere familieleden wisten wat hier bedoeld werd. Er werd immers niet over gesproken. Co vertelt in zijn gedicht ook dat zijn schrijverij overbodig werd. Wat bedoelde hij hiermee? Schreef hij voor de nazi's? Werkte hij op hun 'kantoor'? De nazi's staan er immers om bekend dat zij een fantastisch gedetailleerde administratie bijhielden.

Dat hij geen brandstof meer kreeg zou te maken kunnen hebben met zijn touringcarbedrijf aan Het Plein in Tiel. Mocht hij niet meer met zijn bussen rijden?

Deserteur

Mijn stiefvader had een bijzonder goed geheugen en een levendige herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Hij vertelde dat hij op een dag een hels lawaai van mitrailleurs hoorde, het leek vlak bij zijn huis te zijn (Het Plein in Tiel, waar later de muzikwinkel van Spies was en thans een uitgaansgelegenheid). Hij ging op het geluid af en heeft de veertien gefusilleerden uit Wamel zien liggen bij de stadsmuur (20 september 1944, het 15^e slachtoffer was onderweg naar de fusilladeplaats al vermoord).

Wat ook een onuitwisbare indruk op hem maakte was een jonge Duitse soldaat die geexecuteerd werd door zijn landgenoten (en/of bondgenoten). Dat gebeurde op het schoolplein van de Julianaschool aan de Grotebrugse Grintweg in Tiel. De Jonge Duitser was een deserteur. Dit verhaal heb ik inmiddels met meerdere historici en kenners

van Tiel tijdens de Tweede wereldoorlog besproken. Daaruit maakte ik wel op dat er duistere zaken plaatsgevonden hebben in die Julianaschool, die het hoofdkwartier van de Duitse bezetting in Tiel blijkt te zijn geweest. Echter niemand wist iets van de executie van de jonge deserteur. Mijn stiefvader wel. Had hij soms 'inside-information' omdat zijn vader met de vijand heulde?

Eet smakelijk

Tot besluit wil ik u de volgende smakelijke anecdote zeker niet onthouden. Mijn stiefvader vertoefde blijkbaar 'gewoon' in de nabijheid van Duitse soldaten (logisch gezien de achtergrond van zijn vader?). De bezetters moesten natuurlijk ook van voedsel voorzien worden en zij hadden, zo vertelde hij, hun eigen kok in dienst. Ik ben er niet van op de hoogte of dit verhaal zich in Ingen of in Tiel afspeelt. Ik ga eigenlijk van het laatste uit. De maaltijden van de Duitse bezetters werden bereid door een Russische kok. Deze man bleek echter zoveel winden te laten dat hij door de Duitsers 'Gas-Uhr' genoemd werd. Juist ja, 'Gas-klok' omdat hij iedere minuut van de klok er wel één liet vliegen...

Verhalen

Het is 75 jaar geleden dat we bevrijd zijn van de Duitse bezetting. Er zijn vele verhalen en ook heel veel verzwegen feiten. Vele mensen die het wisten kunnen het niet meer navertellen. En zoveel nabestaanden zouden eigenlijk meer willen weten en hebben er spijt van dat ze niet meer vragen gesteld hebben. Zoals ik ook. Het is belangrijk dat niet wordt vergeten wat er gebeurd is en dat ook aan volgende generaties doorgegeven wordt wat '40-45'

was, hoe het kwam, wat voor impact het op de wereld had en ook hoe het tot op heden nog altijd invloed heeft op ons en onze maatschappij. Niemand heeft het meer over Napoleon, die beslist toch ook een spoor van vernieling en verbijstering bij ons achtergelaten heeft. Laten wij het vooral wel blijven hebben over de bezetting van toen, niet alleen als herinnering aan de slechte tijd, maar vooral om de verworven vrijheid ieder jaar weer te vieren.

Tenslotte

De vrijgezelle tante van mijn stiefvader is uiteindelijk, tijdens de oorlog, nog wel getrouwd en toen in Amsterdam gaan wonen met haar grote liefde. Zij bewaarde een Westminsterklok voor een Joodse man, voor als hij weer terug kwam. Tante Zus had geen kinderen, mijn stiefvader, haar neef, erfde de klok die zij al die jaren bewaarde. Hij liet de klok na aan mijn moeder, en nu zij er helaas ook niet meer is, ging de klok naar mijn broer en mij. Onze stieftante bewaarde het ding al die jaren, voor het geval de eigenaar zich toch nog zou melden. Wij bewaren de klok nu nog steeds...

Noot

** In het gedicht wordt gesproken over een Broeder en over Bets, broeder Harry en Cor en beide kinderen, verder over moeder en Jan. Het is mij niet bekend wie deze familieleden zijn, ik weet dat er een tante Cor in Rotterdam was die twee kinderen had. Dit waren volle neven en nichten van mijn stiefvader. Verderop in de tekst staat een verwijzing naar moeder en Jan, ik weet niet wie dit zijn.
Co van der Meijden sluit waarschijnlijk ook een som geld in bij dit gedicht, het is mij niet bekend hoeveel dit was.*

20. 5. 1940

Dillew. v.a. Meijden.

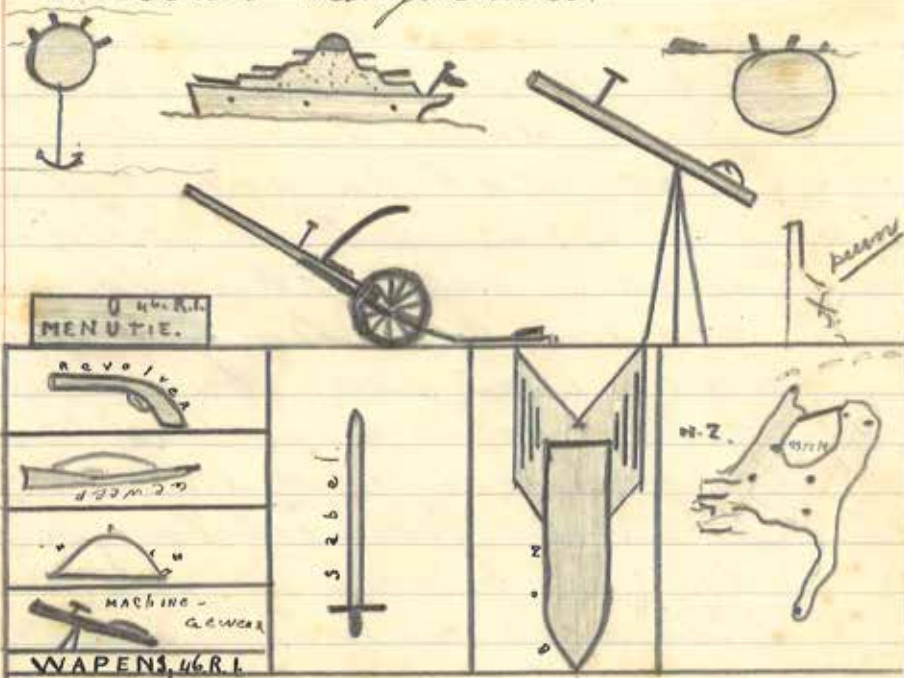
10 jaar.

De oorlog v. 1940.

's morgens werd ik door mijn tante gewekt, ze zei dat ik op moest staan voor onverwacht gevaar van de Duitse vliegtuigen. De Artillerie en het luchtdoelgeschut waren in pat, accu, en traden hevig op tegen de Duitse toestellen. De gehele Ambachtstr. was op de been. De Cavalerie rukte uit. Ook de Infanterie was paraat. Nog steeds hevig ka hongeblader. Steeds kwam door de radio, dat parachutisten hier en daar uit de vliegtuigen werden neergelaten. Toen ik om zes uur ontbeten had ging ik nog eens naar buiten. Toen hevig vuur van luchtdoelgeschut en zware mitrailleurs op een Duitse Heinkel-bommenwerper, die ik brandend zag neerstorten. Het was reeds bekend dat het

(Collectie: Privé bezit)

vliegveld van Eindhoven gebombardeerd was. Omstreeks 10 uur
 Vrijdagsmorgens vloog een kogel
 uit een mitrailleur bij ons door
 het dak van de garage. Verder
 was de strijd bij (en) Rhemen en
 de Grebbeberg hevig. In totaal
 zijn in Nederland 127 Duitse
 toestellen neergehaald.

(Collectie: Privé bezit)

Voor sommigen is de oorlog nooit voorbij

Interview met E.J. (Pe) Sijsma

Een oorlog houdt voor velen die hem meegemaakt hebben, nooit echt op nadat het uur van de vrede is aangebroken. De vreugde van een bevrijding doet het leed dat geleden is snel naar de achtergrond verdwijnen.

Dat vereist de realiteit van de dag, maar ook de natuurlijke veerkracht, geestelijk en lichamelijk, van de mens die toch weer verder moet en het leed een plaatsje in het eigen geheugen kan en moet geven. Dan kan men het zich herinneren en niet vergeten. Juist om het verlies van alles en allen die dierbaar waren nog enige zin te geven. Des te schrijnender is het dan, als het geleden leed, ontstaan door die oorlog, daarna nog doorgaat. Vooral als de oorzaak daarvan ongewild en zinloos was. Want dat was het door een noodlottig ongeval veroorzaakte sterven van vijf jonge kinderen, in Drumpt in juni 1945. Waaronder het broertje en neefje van de in 1939 te Tiel geboren Pe Sijsma. In het hierna volgende is weergegeven wat Pe tijdens het interview vertelde over het gebeurde en wat daarvan de impact op zijn leven en lichaam was en is, vijfenzeventig jaar na die ramp.

Soldaatje spelen

De oorlog was voorbij en op 11 juni 1945 speelden zes kinderen soldaatje. Dat waren Willy Bennink, Helmus Siemons, de neefjes 'grote- en de kleine' Sjoerd Sijsma, Pe Sijsma,

Titelpagina van de gedichtenbundel met het gedicht 'Zes dappere soldaatjes'.
(Collectie: auteur)

en Albert van Zijderveldt. Met helmen op, uitgezonderd Willy, en houten nagemaakte gewertjes liepen ze in de pas op de Lingedijk, dat toen nog tot Drumpt, gemeente Wadenoijen behoorde. Bij Van der Kolk, (Lingedijk 74) waar een hele voorraad achtergelaten militaire goederen lag, kreeg ook Willy haar helm. Ze marcheerden naar het eind van de Lingedijk waar grote hopen rommel langs de weg in de weilanden en boomgaarden lagen opgetast, afkomstig uit de geplunderde huizen, en waarin ze gingen 'schatgraven'. Bij de vondsten hield na loting 'kleine Sjoerd' de wacht. Pe vond een zwaar metalen doosje, met aan beide kanten een knopje. Het was nogal zwaar en hij riep helpers om het tussen de rommel uit te graven. Het doosje werd bij de eerdere vondsten gebracht bij het groepje aan de andere kant van

de weg. Dan zegt er iemand, draai eens aan zo'n knopje!? Waarop een geweldige ontploffing volgde. Het bleek een landmijn te zijn! Na de knal was er doodse stilte. Pe kan zich het gebeurde nog steeds in detail voor de geest halen. Weet nog in welke volgorde zijn vriendjes rond het projectiel zaten en ziet 'kleine' Sjoerd wankelend, met bebloede borst naar hem toe lopen. Hij zag het verschrikkelijke, niet in detail te beschrijven gevolg van de ontploffing en zag dat twee personen, de heren Toebees en Van der Kolk, het ongeluk ook gezien hadden voordat hij weggaakt in een shocktoestand. Hij en de 'kleine' Sjoerd bleken de enige overlevenden te zijn. Pe was als door een wonder alleen aan een been gewond geraakt. Op een handkar werd hij naar het woonhuis van dokter Ten Bokkel Huinink in Tiel vervoerd en later samen met Sjoerd naar het noodziekenhuis in Mariënwaardt. Voor zijn ogen overleed daar de 'kleine' Sjoerd korte tijd later. Pe Sijsma weet nog precies wat hij toen dacht: "kleine Sjoerd mag niet dood gaan, want ik moet hem

nog mijn verhaal kunnen vertellen..." Bij de begrafenis van zijn vriendjes en vriendinnetje mocht hij niet aanwezig zijn. Nog steeds ergerd Pe zich aan het condoleance bezoek van de Tielse pastoor, die tegen zijn ouders als troost zei: "de mooiste rozen worden het eerst geplukt". De familie verhuisde later naar Groningen, naar opa en oma in Zuid-Horn. Daar heerste in die jaren binnen de Gereformeerden een strijd op leven en dood over de 'Vrijmaking', ook binnen de familie van Pe Sijsma. De sfeer was dan niet altijd prettig. Zelf krijgt hij steeds meer het gevoel 'waarom overleefde ik het?' en voelde hij zich ook nog schuldig aan het gebeurde. Want hij had het doosje gevonden, dus was het zijn schuld. Thuis werd al snel over het voorval niet meer gesproken. De Gereformeerde familie zag het ook als Gods wil en die weet wat goed voor ons is. Daarover praat men niet, ondanks het intense verdriet, was er nauwelijks sprake van een rouwproces binnen de familie. Wat een dergelijke ingrijpend ongeval met een zesjarig kind doet beseft men toen niet.

Graven van Albert van Zijderveldt en zijn ouders op het kerkhof te Drumpt. (Foto: auteur)

Gezamenlijk graf voor vier van de omgekomen kinderen op de algemene begraafplaats aan de Papesteeg te Tiel. (Foto: auteur)

Overigens lagen in de boomgaarden en landerijen overal nog mijnen en daarvoor werd gewaarschuwd. Desondanks overleden in Echteld en Culemborg in hetzelfde jaar nog vier kinderen en in Ochten een man door een mijn. De Haagse schrijfster Marie van Zeggelen, die op dat moment als evacu e in Zoelen verbleef, schreef een aangrijpend gedicht over het Drumptse voorval. Maar in de jaren daarna, werd het gebeurde in feite ondergeschikt aan de wederopbouw activiteiten van de stad en werd het bij de Tielenaars in feite vergeten.

Het leven gaat verder

Maar Pe Sijsma vergat het niet en wist toen al op zesjarige leeftijd een ding zeker. Hij wilde mensen helpen en arts worden en dat is hem gelukt. Uiteindelijk werd hij een zeer gewaar-

deerd gynaecoloog in het Sint Janshospitaal te Harderwijk. Van een ding is hij ook overtuigd, de keuze voor dat vak werd bepaald door het ongeluk op 11 juni 1945. Naast het zich schuldig voelen, voelde hij zich ook een spelbreker en het als door een wonder overleefd te hebben. Of zoals Pe het zelf zegt: "Het was een paradoxaal gevoel: aan de ene kant een gevoel van zekerheid: 'mij overkomt niets want ik heb het overleefd'. Aan de andere kant een gevoel van broosheid en kwetsbaarheid van de schepping, van mensen om mij heen en mijzelf. Weten dat je het leven niet in de hand hebt." Hij ging er, ondanks de soms indringende herinneringen, van uit dat hij niet voor niets leefde. Hij volgde de studie geneeskunde en verdiepte zich daarnaast in godsdienstwetenschappen en andere religies.

In 1962 is hij liftend naar het Midden Oosten gegaan en bezocht onder andere de berg Athos, Libanon, Damascus, Aman en Jeruzalem. Diepe indruk maakt een bezoek aan een vluchtelingenkamp in Jericho. Hij was toen 22 jaar oud. In 1966 was hij afgestudeerd en het jaar daarvoor getrouwd. Hij wilde zich specialiseren als vrouwenarts, maar werd door de Raad van de Zending gevraagd naar Kameroen te gaan, waar hij met zijn vrouw en inmiddels een kind, de leiding kreeg over een zendingsziekenhuis. Het was een gevaarvolle tijd, in een net onafhankelijk geworden gebied. Maar hij had het gevoel dat hij daar aan zijn overlevingsopdracht voldeed. Hij bleef er acht jaar. In 1982 ging hij als arts naar Libanon op verzoek van de Middle East Council of Churches. Ook daar was het een oorlogsgebied waar hij in de Bekaavallei medisch werk ging opzetten voor de lokale bevolking. Als hij de ellende om zich heen zag, riep dat regelmatig herinneringen op aan het voorval in 1945. Een enkele keer heeft dat wellicht ook zijn leven gered, toen een strijder, die hem niet vertrouwde, vroeg "waarom bent u hier?", hij hem vertelde van zijn jeugdervaring, en dat hij daarom vond als arts in dat gebied te moeten helpen. Vervolgens overkwam hem niets. Maar een maand na zijn vertrek werd zijn collega pater Nicolaas in stukken gevonden. In 1983 kwam Pe te werken in Harderwijk als gynaecoloog in ziekenhuis St. Jansdal. In 1995 maakte hij daar een bevalling mee, waarbij een kindje dood ter wereld kwam en werd hij daardoor tegen wil en dank steeds meer met het ongeluk uit 1945 geconfronteerd, kwam het schuldgevoel terug en was hij het gevoel kwijt van 'mij overkomt niets'. Door allerlei andere

oorzaken moest hij zijn werk neerleggen. En intussen was duidelijk geworden, dat het gebeuren in zijn jeugd een oorlogstrauma was, waarvoor professionele hulp nodig was. Intussen heeft hij daardoor al ruim 22 jaar psychotherapie. De gebeurtenis uit 1945 heeft intussen wel een plek gekregen. Maar voor Pe gaat nog steeds het gezegde op: "Het kind kun je uit de oorlog halen, maar de oorlog niet uit het kind..."

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- L. van Donselaar-ten Bokkel Huinink, *Waar blijven de Tommies? De belevenissen van een doktersgezin dat uit een geteisterd Tiel moet evacueren naar Schoonrewoerd. Dagboek uit 1944-1945 van Lies ten Bokkel Huinink*, Bilthoven 1995.
- J. van der Kolk, *Wegwezen! Een tijd van onderduiken en een tijd van evacueren 1942-1945*. Ermelo 2008.
- H.J. van Oort, *De Lingedijk, de geschiedenis van een oude straat in Tiel*. Tiel 2008. Pag. 90/91.
- Pe Sijsma, Lesbief. Brief aan de achtste groep van de lagere scholen in Tiel. Bijdrage in: *Kroniek van Stichting Partners van Oorlogsgetroffene, Hilversum*. 2009/1. Pag. 35/36.
- W. Veerman, Zes dappere soldaatje. 'Late' oorlogsslachtoffertjes in Drumpt. In: *De Drie Steden. Regionaal-historisch Tijdschrift voor het Rivierenland*. 2005/2. Pag. 57 t/m 61.
- M.C. van Zeggelen, *In de Betuwe van 1945*. Z.p. (1945/1946).

Brieven aan Netty Rintsma van haar moeder

Brieven en dagboeken zijn de beste bronnen om te zien, hoe de bevolking in de zware winter 1944-1945 de gebeurtenissen ervoer. De moeder van Netty Rintsma woonde in die periode in Buren. Zij berichtte aan haar dochter ook over wat ze bij geruchte vernam uit Tiel. De berichten beginnen op Dolle Dinsdag (5 september 1944) en lopen door tot na de bevrijding.

Groenmarkt (Collectie: Smit/Kers)

5 september 1944:¹ Gisteren moet Den Bosch bezet zijn, vanmorgen vroeg Breda en op het ogenblik moeten ze naar het geschut te oordelen hier ergens dichtbij zitten. In Geldermalsen waren de heren gistermiddag allemaal kachel, hadden alle voorraad uit de hotels gehaald, gapten alle fietsen en reden op een goed moment weg met het koetsje met het witte paard, dat altijd op het station staat. Gisteravond en vannacht kwamen ze steeds voorbijrijden richting Tiel en we hoorden tussen twee en vier uur vijf zware ontploffingen maar over het algemeen schijnt alles met een vaartje terug te trekken zodat het weinig mensenlevens kost. Van der Pol in Beusichem heeft al zijn koren afgedorst, zijn vee verkocht en de benen genomen. De kantonrechter in Tiel² dito, mevr. Stein dito!!! Mijnheer Cieraad³ hebben ze gisteren net nog even doodgeschoten, de beesten.

6 september 1944: O ja, er vertrokken gisteren uit Tiel twee bussen vol met NSB'ers naar Westerbork. Tiel stond erbij en lachte. Toen riep een landwachter boven van de bus "ja, lach maar. Maar we komen terug." Waarop een uit het publiek "ja, in een kissie." Groot gejuich van de ongeveer driehonderd omstanders, en je mag met niet meer dan vijf bij elkaar staan. De enige NSB'ers die nog in Tiel zijn, zijn het hoofd van de christelijke ulo en Boswinkel. Deze laatste heeft gezegd "Als ik dood moet, dan kan dat ook hier gebeuren."

2 oktober 1944: In Tiel is geschoten op de politie-luitenant en zijn twintig mensen uit Tiel en omstreken gevangen gezet. Gijzelaars onder luid gejuich bevrijd uit de Julianaschool want de politieluitenant was hem in de nacht toch maar gesmeerd voor de securiteit.⁴

19 oktober 1944: Vandaag moet er op het gemeentehuis ingeleverd worden per gezin: een hemd, een broek en een wollen deken. Je begrijpt hoe hard we lopen. Als ze het hebben willen moeten ze het maar komen halen. Het is namelijk voor de Mof, dus je begrijpt. Uit Wamel toen het nog niet in handen van de Tommy's was, zijn er twintig op de markt van Tiel doodgeschoten.⁵ Ik weet niet waarvoor. Een had nog geroepen "Wij hebben toch niets gedaan."

21 oktober 1944: Tiel begint al vrijwillig voorbij te trekken want het staat de laatste twee dagen en nachten aanhoudend onder vuur. ... De Groenmarkt in puin geschoten, hoe trilden we in onze bedden.

24 oktober 1944: In Tiel schijnt weer iets gebeurd te zijn en er zitten veel vooraanstaande burgers vast.⁶

28 oktober 1944: Tiel is vannacht weer erg beschoten. Telkamp, het Spaarbankgebouw, Tehuis voor ouden van dage hebben erg geleden. De zieken van Bethesda liggen nu in de kelders onder de Ambachtschool.

25 november 1944: Situatie is er niet beter op geworden. Er zit hier een staf en op de Wal staat spervuur zodat de Tommy's nu dagelijks duikvluchten over ons huis maken. Het raam en de kolenkelder zijn stuk getrild wat een eventueel onderaards wonen niet aangenamer zou maken. In Tiel zijn honderden gezinnen dakloos..... Honderden mensen slapen in de kelders onder de Betuwe.

28 november 1944: Tiel is nu geheel geëvacueerd⁷ en er staat ook niet veel meer van. Er zijn massa's doden en nog iedere dag komen er nieuwe slachtoffers. Diegenen die zelf geen adres hebben, moeten naar Leerdam en in Leerdam heerst een tyfusepidemie. Je zult eens wat er nog een ellende komt nu overal de waterleiding niet meer werkt.

7 december 1944: Ziezo, het is zover. Die stomme Moffen die niets van water afweten hebben hun zin. Eerst gooien ze een gat dwars door de dijk bij Ochten om beter op de Tommy's te kunnen paffen en dan laten ze er 's nachts kletsnatte modder gooien en denken dat ze het gered hebben. Maar mis is het. Gisteravond is hij gebroken en vannacht trokken de eerste koeien voorbij.⁸

28 december 1944: Sedert eergisteren raast de V 1 over ons huis, richting Antwerpen en als we hem nu maar horen en zien razen is het niets maar minstens 1/3 van deze grote vergissingen zwijgen plotseling in hun baan angstig stil en dan vliegen wij overeind in ons bed of onze stoel om te horen waar hij neerkomt. Minstens vijf liggen er hier al dicht in de omgeving. Nu is er drie dagen geleden in een huis in de Papesteeg een Canadees verstoppt gevonden. Hij en twee mensen van dat huis werden gearresteerd maar 's avonds werd het politiebureau belegerd door enige lui van de ondergrondse, die drie eruit gehaald hebben en vermoedelijk over de rivier gezet hebben. En nu hebben die verrot Moffen eergisteren vijf gijzelaars genomen waaronder Jan Daalderop en als die mensen zich gisteren voor twaalf uur 's middags niet gemeld hadden, werden er vijf gefusilleerd.⁹ Ze zijn gefusilleerd en direct zijn tien anderen gijzelaar genomen. Zelfde voorwaarden: vandaag voor twaalf uur. Nu is het half drie, dus die zijn ook dood. Hieronder waren o.a. mijnheer van Wijk en een zoon. En zo gaan ze door tot er vijfhonderd dood zullen zijn..... De nieuwe burgemeester van Tiel, de NSB-kantonrechter heeft na die eerste vijf nieuwe moorden kunnen voorkomen zodat de van Wijks mogelijk nog leven.¹⁰

5 februari 1945: Vandaag is in de gracht van de boterfabriek het lijk gevonden van burgemeester Knobbout.¹¹ Hij was ondergedoken en schijnbaar op dertien december het laatst even thuis geweest. Daarna hebben ze niets meer van hem gehoord. En toen was het hoogwater, dus misschien is het een ongeluk, misschien zelfmoord, maar misschien ook iets anders. Hij was alleen nog te herkennen aan zijn armbandhorloge. Dit is het eerste slachtoffer in Buren. Ik had het hem niet gegund, hoewel hij wel bang en flauw was, maar dan zijn er wel anderen in Buren die een plaatsje in de gracht eerder toekomt.

15 februari 1945: Zondag vielen er in de Papesteeg en op het Stationsplein een paar V 1's. Onze ruiten leven nog steeds.

18 februari 1945: Gisteren moest heel Buren en omliggende plaatsen graven aan de dijken. Er waren zeker vijfhonderd man aan de slag. ... Er is alweer omgeroepen dat Buren ten oosten van de Linge (dat zijn wij) moet evacueren maar dat hebben we natuurlijk weer niet gehoord.

24 februari 1945: Tiel staat in brand. Het was verlaten en werd leeg gegapt door de Duitsers maar nu zaten er de laatste dagen allemaal Hollandse kerels van de SS in. En daar schijnen ze aan de andere kant lucht van hebben gekregen te hebben met het gevolg dat ze gisteravond om zeven uur met fosfor zijn gaan gooien. Toen we om negen uur naar bed gingen, was het een vuur-

zee en vanochtend om zes uur brandde het nog even hard. De Waterstraat, de Kerkstraat, Weerstraat, Groenmarkt, Voorstad en de hele binnenstad zijn bijna verdwenen.

22 maart 1945: Maar de stad Tiel is niet meer. Eerst is er hevig gebombardeerd en daarna zijn er brandbommen gegooid. In de Waterstraat is alles afgebrand tot aan de bios. Ook de leesbibliotheek is ter ziele.... De meeste Tielenaren zitten in Friesland. Buren is een vesting gelijk. Voor in de tuin hebben we b.v. een mitrailleursnest. Alles went, we trekken er ons niets van aan. Alleen hebben we in een onbewaakt ogenblik goudsbloemen gezaaid. Wat zullen ze kijken wanneer het zaakje begint te bloeien. De inkwartiering die we hebben zijn over het algemeen geschikte kerels. Alleen hebben we een keer Hollandse SS gehad, twaalf man en slechts een dag maar als je van tuig praat, dan was dat tuig in het vierkant. Het bed van Dirkzwagers hebben ze in die ene dag voor goed bedorven, de houtschroeven er gewoon uitgetrapt zodat ze niet meer konden houden. Hun behoefte hadden ze voorop het paadje gedeponereerd maar daar heb ik ze met de haren bijgesleept en gezegd: "Direct opruimen anders ga ik naar de commandant!" En dat hielp.

6 mei 1945: Naar Apeldoorn. Overal controle door BS-ers.¹² Je kunt haast nergens meer in, tenzij onder begeleiding van een Canadees. Over het algemeen zijn het fijne jongens, ze hebben zo iets over zich dat je je dadelijk thuis voelt. De Engelsen zijn veel stijver. Maar alle Hollandse verlovingen raken af en zo tegen de achthonderd Canadeesjes moeten hier geboren worden, terwijl de moeders meestal zestien of zeventien jaar zijn. Wel een klein beetje hopeloos niet?

Oude Stadhuis (Collectie: Smit/Kers)

Ambachtsschool (Collectie: Smit/Kers)

Noten

- 1 Het gaat hier om geruchten rond Dolle Dinsdag. Voor de NSB'ers was de gedachte, dat de geallieerden kwamen aanleiding om te vluchten. Andere Nederlanders verwachtten elk moment de bevrijding, maar die zou nog lang op zich laten wachten, want de geruchten waren vals.
- 2 Dit betreft Mr. L.A.J. Beekman. Hij was kantonrechter in Tiel, maar ook hopman van de WA in de regio. Hij keerde enige tijd na Dolle Dinsdag terug in Tiel en was daarna tot aan de bevrijding burgemeester van Tiel.
- 3 Jan Cieraad was lid van het verzet. Hij werd op 3 september 1944 gefusilleerd.
- 4 Dit verhaal heeft betrekking op een aanslag die op 25 september werd uitgevoerd op de Tielse korpschef C. van Overeem. Er werden drie gijzelaars opgepakt. De betreffende korpschef C. van Overeem vluchtte op 29 september naar Oldenzaal en de gijzelaars werden vrijgelaten.
- 5 Het ging om 14 mannen uit Wamel. Zij werden na een geallieerde verkenningsactie in Wamel op 20 september 1944 door de Duitsers meegenomen naar Tiel en bij de coupure gefusilleerd.
- 6 Dit ging om verzetsstrijders die aan de Waalcrossings mee deden. Piet Oosterlee, Maarten Noordzij en Geurt van der Zalm werden door de Duitsers in of bij de Julianaschool doodgeschoten.
- 7 Vanaf 22 november verlieten de meeste inwoners van de Tielse binnenstad hun huizen.
- 8 Op 2 december lieten de Duitsers de dijk tussen Elden en Driel springen en liep het oostelijk deel van de Betuwe (tot aan de oostelijke dijk bij het in aanleg zijnde Amsterdam-Rijnkanaal) onder water.
- 9 Deze fusillade vond plaats op 24 december 1944.
- 10 Na de eerste fusillade dreigden de Duitsers nog wel, maar er werden geen nieuwe gijzelaars meer genomen.
- 11 Dit betreft de Burense burgemeester Pieter Hendrik Knobbout.
- 12 Leden van de Binnenlandse Strijdkrachten, een geïmproviseerd Nederlands leger.

Verzetsstrijder
Maarten Noordzij
(Collectie: fam.
Noordzij)

Stolpersteine in en rond Tiel

Stolpersteine zijn een uitvinding van de Duitser Gunter Demnig. De eerste Stolperstein, 'struikelsteen', plaatste hij, illegaal, op 16 december 1992 voor het Raadhuis van Köln. Dat was op de 50^e verjaardag van Himmlers bevel tot deportatie van 1.000 Sinti en Roma. Op deze eerste steen de beginregels van het bevel tot deportatie.

Op 29 november 2007 werden op zes locaties in Borne (O) de eerste Stolpersteine in Nederland geplaatst. Op 29 december 2019 werd de 75.000^e steen geplaatst in Memmingen (Dld.).

Op 7 april 2010 werden door Gunter Demnig, 21 Stolpersteine in Tiel geplaatst. één voor de Jehova's Getuige **Albert van Duren**, de overige twintig voor Joden die vanuit Tiel werden gedeporteerd om, vrijwel allemaal in Oost-Europa, te worden vermoord.

Geen Stolperstein is er gelegd voor de in Tiel geboren Sinti **Carole Berger** die vanuit Tiel naar het verzamelpunt in Den Haag werd afgevoerd. Dit op verzoek van nabestaanden. Zij was de buitenechtelijke dochter van Karoline Berger (geboren 20 april 1920). Carole is nog dezelfde dag, 21 mei 1942 gedoopt door pastoor Jansen van de Dominicusparochie. Op 22 mei 1944 werd zij, 2 jaar oud, samen met haar moeder in Auschwitz vermoord. Zij maakten deel uit van

het transport vanuit Westerbork waarvan het vertrek op film is vastgelegd. Bij dit transport 245 Roma. De meest bekende 'stil' uit de film is de afbeelding van Settela Steinbach, het Roma meisje dat uit de goederenwagon naar buiten kijkt. Op de veewagon staat het aantal inzittenden geschreven: 71.

De kleine op een keitje geplaatste messing plaatjes worden meestal gelegd op het adres van de huizen vanwaar Joden gedwongen uit hun huizen werden gehaald dan wel van

Rebbe Jacob Elburg met bruidspaar Abraham Kalker en Catharina Kalker – Kalker op 9 mei 1921. Alle drie werden op 14 mei 1943 in Sobibor vermoord (Foto: Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam)

waar zij onvrijwillig vertrokken. In verreweg de meeste gevallen betreft het de deportatie naar de Duitse concentratie- en vernietigingskampen, in enkele gevallen naar een adres waar zij de oorlog zouden overleven. Op het plaatje staat meestal de naam van de persoon die vandaar werd weggevoerd met de datum en de plek waarheen hij of zij werd omgebracht. In heel Europa liggen er meer dan 75.000.

Stolpersteine liggen voor de volgende adressen dan wel waar deze adressen ooit waren:

- **Tiel**

- **Jodenstraatje 1**

- o **Samuel de Winter**, winkelier in lederwaren
 - Tiel 24 maart 1897 – 11 juni 1943 Sobibor
- o **Henriëtte de Winter-Polak**, zijn vrouw
 - Amsterdam 1 juni 1897 – 11 juni 1943 Sobibor
- o **Robert de Winter**, hun zoon
 - Amsterdam 24 september 1928 – 11 juni 1943 Sobibor
- o **Loekie de Winter**, hun zoon
 - Tiel 28 mei 1934 – 11 juni 1943 Sobibor
- » Zij maakten deel uit van het zogenaamde 'Kindertransport' vanuit Concentratiekamp Vught via Westerbork naar Sobibor. Geen van de 3.017 inzittenden overleefde de oorlog
- o **Amalia de Winter**, Samuels zuster (opgepakt in Utrecht)
 - Tiel 12 april 1898 – 22 oktober 1943 Sobibor

- **Plein 3**

- o **Samuel de Winter**, winkel in manufacturen
 - Druten 11 april 1878 – 16 april 1943 Sobibor
- o **Roosje de Winter-Oppenheimer**, zijn vrouw
 - Veghel 4 april 1874 – 16 april 1943 Sobibor
- » Dit 1.204 slachtoffers tellende transport telde geen overlevenden

- **Plein 15**

- o **Samuel Joseph van Buuren**, koopman
 - Tiel 1 april 1911 – 21 januari 1943 Auschwitz
- o **Mietje van Buuren-Goldsmid / Goldsmid**, zijn vrouw
 - Goor 29 maart 1912 – 21 januari 1943 Auschwitz
- o **Suzanna van Buuren**, zijn zuster
 - 23 december 1920 – 21 januari 1943 Auschwitz
- » Het transport telde 659 slachtoffers

- **Waterstraat 51**

- o **Izak Dasberg**, meubelmaker
 - Haarlem 28 december 1893 – 24 december 1944 Tiel
- » Met vier anderen gefusilleerd als gijzelaar in Tiel op kerstavond 1944
- » Hij werd begraven op de Algemene begraafplaats te Zoelen. Hij is het enige Joodse Tielse oorlogsslachtoffer met een eigen graf

- **Dr. Kuiperstraat 6**

- o **Joop Bartels**, kantoorbediende
 - Tiel 26 april 1921 – 31 maart 1944 'ergens in Midden – Europa'

De overlijdensdatum is in 1952 vastgesteld door het Ministerie van Justitie aangezien geen verdere gegevens bekend zijn

- o **Rosina Levie**, zijn oma
 - Arnhem 28 december 1867 – 16 april 1943 Sobibor
 - » Dit 1.204 personen tellende transport kende geen overlevenden

- **Sint Josephstraat 9**

- o **Rika van der Horst**, verkocht textiel met een trekkar
 - Lienden 8 juli 1877 – 27 november 1942 Auschwitz
 - » Tot de 709 inzittenden behoorden 110 Nijmeegse Joden die tijdens de razzia van 17 november 1942 werden opgepakt.

- **Westluidensestraat 32**

- o **'Rebbe' (leraar) Jacob Elburg**, antiquair en voorzanger
 - Maarssen 3 mei 1877 – 14 mei 1943 Sobibor
- o **Johanna Elburg**
 - Hilversum 17 december 1898 – 11 juni 1943 Sobibor
 - » Zij maakte deel uit van het zogenaamde 'Kindertransport' vanuit Concentratiekamp Vught via Westerbork naar Sobibor. Geen van de 3.017 inzittenden overleefde de oorlog

- **Heiligestraat 6**

- o **David Gersons**, koopman in huiden
 - Tiel 7 november 1872 – 23 juli 1943 Sobibor
 - » Geen van de 2.209 inzittenden overleefde de oorlog

- **Prinses Beatrixlaan 38**

- o **David Cohen**, vertegenwoordiger
 - Amersfoort 1 juli 1898 – 11 juni 1943 Sobibor
- o **Grietje Cohen-Zendijk**, zijn vrouw, verpleegster
 - Leeuwarden 14 november 1900 – 11 juni 1943 Sobibor
- o **David Cohen**, hun zoon
 - Amersfoort 31 oktober 1930 – 11 juni 1943 Sobibor
 - » Zij maakten deel uit van het zogenaamde 'Kindertransport' vanuit Concentratiekamp Vught via Westerbork naar Sobibor. Geen van de 3.017 inzittenden overleefde de oorlog

Maar ook 'andersdenkenden' werden door de Duitsers vervolgd en vermoord. Onder hen de Jehova's Getuige **Albert van Duren**. Voor hem ligt een 'Stolperstein' aan de J.D. van Leeuwenstraat 1.

Stolpersteine en een gedenkteken buiten Tiel

• **Ophemert Stolpersteine**

- **Ophemertsedijk 15a**

- o **Izaak Kalker**, slager
 - Varik 2 maart 1883 – 14 mei 1943 Sobibor

- o **Maria Kalker-van Blijdesteijn**, zijn vrouw
 - Ophemert 5 januari 1898 – 14 mei 1943 Sobibor
 - o **Mozes Levie Kalker**, hun zoon
 - Ophemert 8 maart 1926 – 23 juli 1943 Sobibor
 - o **Antje Kalker**, hun dochter
 - Ophemert 4 april 1929 – 14 mei 1943 Sobibor
- » Het transport dat op 14 mei 1943 in Sobibor aankwam telde 1.146 personen waarvan er één de oorlog overleefde

• Ochten Stolpersteine

- Ambachtstraat 7

- o **Salomon David Frank**, winkelier
 - Echteld 8 oktober 1902 – 9 juli 1943 Sobibor
- o **Maria-Anna Frank-de Jong**, zijn vrouw
 - Waspik 16 september 1902 – 11 juni 1943 Sobibor
- o **Betty Ida Frank**, hun oudste dochter
 - Echteld 29 mei 1932 – 11 juni 1943 Sobibor
- o **Ietje / Daatje Frank**, hun jongste dochter
 - Echteld 23 maart 1936 – 11 juni 1943 Sobibor

Vader Salomon Frank met zijn beide dochters (Betty rechts, Ietje links)
(Foto: Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam)

» Zij maakten deel uit van het zogenaamde 'Kindertransport' vanuit Concentratiekamp Vught via Westerbork naar Sobibor. Geen van de 3.017 inzittenden overleefde de oorlog

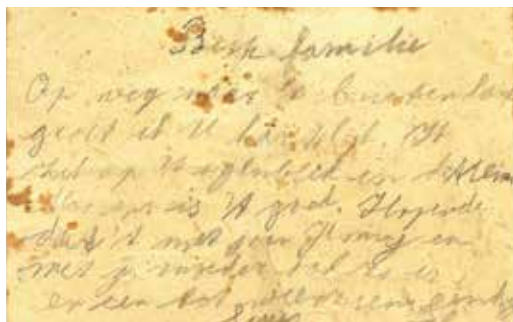
• Lienden Monument / beeld

- Schoolstraat 2

- o **Esther J.A. (Ellie) Frank**, kleuter
 - Lienden 19 december 1937 – 17 september 1942 Auschwitz

Suzanna van Buuren

Van haar is een uniek document bewaard gebleven. Op weg naar Auschwitz lukte het haar een briefkaart uit de trein te gooien, gericht aan haar vriendin Jenny. De tekst op de briefkaart luidde: 'Beste familie, op weg naar het buitenland groet ik u hartelijk. Ik zit op 't ogenblik in de trein. Met ons is het goed. Hopende dat 't met jou Jenny en met je moeder ook zo is en een tot weerziens eindig ik. Suus'. Voordat de kaart bij Jenny aankwam was Suus al vermoord.

De briefkaart van Suus van Buuren die ze uit de trein gooide op weg naar het vernietigingskamp

De teloorgang van de Tielse sjoel

De bindende factor voor Tielse Joden

De enige foto van de Synagoge in Tiel, gemaakt voor het NIW (Nieuw Israëlitisch Weekblad). Dat ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de sjoel in 1939.

In de oorlog zijn de sjoeldiensten beëindigd als gevolg van het 'Judenfrei' zijn van Tiel. In 1941/1942 is een belangrijk deel van de inboedel van de sjoel op last van de bezetters naar Amsterdam overgebracht. Een klein deel daarvan heeft de oorlog overleefd. De drie Sifree Tora, de Tora Rollen, zijn in 1954, toen bleek dat de Joodse gemeente Tiel niet meer levensvatbaar was, samen met andere objecten overgebracht naar de Synagoge van Arnhem.

Op de Sifree Tora na zijn alle overige nog resterende objecten overgebracht naar het Flipje en Streekmuseum in Tiel waar zij onderdeel uitmaken van de Joodse Collectie.

De inboedel van de sjoel, de school en het verenigingslokaal is opgeslagen in een pand aan het Zoutkeetstraatje. Waarschijnlijk is het pand met zijn inboedel onherstelbaar zwaar beschadigd tijdens de beschietingen van Tiel vanaf 'de overkant'.

Interieur Synagoge 1939. Enige bekende foto. NIW 1939 / gerestaureerd door Foto Jan Bouwhuis Tiel (Collectie: Joods Historisch Museum, Amsterdam)

Op de website van de stichting Ter Navolging Tiel (www.ternavolgingtiel.nl) staat vanaf 5 mei 2020 een wandeltocht uitgestippeld onder de titel 'Ontdek Joods Tiel'. Dat inclusief de adressen met de Stolpersteine in de binnenstad van Tiel.

Zie voor het plaatsen van de Stolpersteine <http://www.youtube.com/watch?v=CJslxp0Y4vI>

Theolers voetbalden van 1942-1944 door als dwangarbeiders

Toen na de Duitse inval, Nederland op 10 mei 1940 capituleerde, ging in eerste instantie enige tijd het dagelijkse leven gewoon door, ook op sportief gebied.

Het voetballen was zelfs populairder dan ooit. Dat paste ook wel in de plannen van de Duitsers, zoals blijkt uit een uitspraak van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederland, dr. A. Seys-Inquart, "Wer Sport treibt, sündigt

nicht". In zekere zin collaboreerden alle sportclubs met de Duitsers en royeerden alle verenigingen in 1941 hun Joodse leden. Deed men dat niet, dan werd de vereniging opgeheven. Dat is maar bij enkele gebeurd. Het werd echter moeilijker in april/mei 1942, toen de arbeidsdienstplicht werd ingevoerd. Duitsland had gebrek aan mannelijk personeel, want dat was bijna allemaal als soldaat actief in het leger, waardoor de productie in

Gemeentelijk vlugschrift met het bevel dat alle mannen van 17 t/m 40 jaar zich moeten melden voor werk in Duitsland. (Collectie: privé bezit, foto: auteur)

gevaar kwam. Ook jonge Tielenaars, van 18 tot 35 jaar, waaronder vele sportieve leden van Theole, ontkwamen daaraan niet. Zo werden door het Gewestelijk Arbeidsbureau, van de firma Daalderop 184 van de 400 werknemers, van de Bato fietsenfabriek 46 van de 48 en ook een aantal medewerkers van de firma Kurz & Co. aangewezen voor verplichte uitzending naar werk in fabrieken in Duitsland voor de zgn. 'Arbeitseinsatz'. Het werd voor velen van hen een compleet nieuwe ervaring en was vaak hun eerste reis naar het buitenland, ver van de eigen vertrouwde omgeving en familie. Op 6 mei 1942 nam het Theolebestuur afscheid van de eerste naar Duitsland vertrekkende leden, die een doos briefpapier met toebehoren als afscheidsgeschenk mee kregen. Later werd besloten dat naar Duitsland vertrokken leden geen contributie hoefden te betalen, maar gewoon lid bleven tot ze weer terug kwamen. En ook het abonnement op een voetbalblad nam de vereniging voor haar rekening.

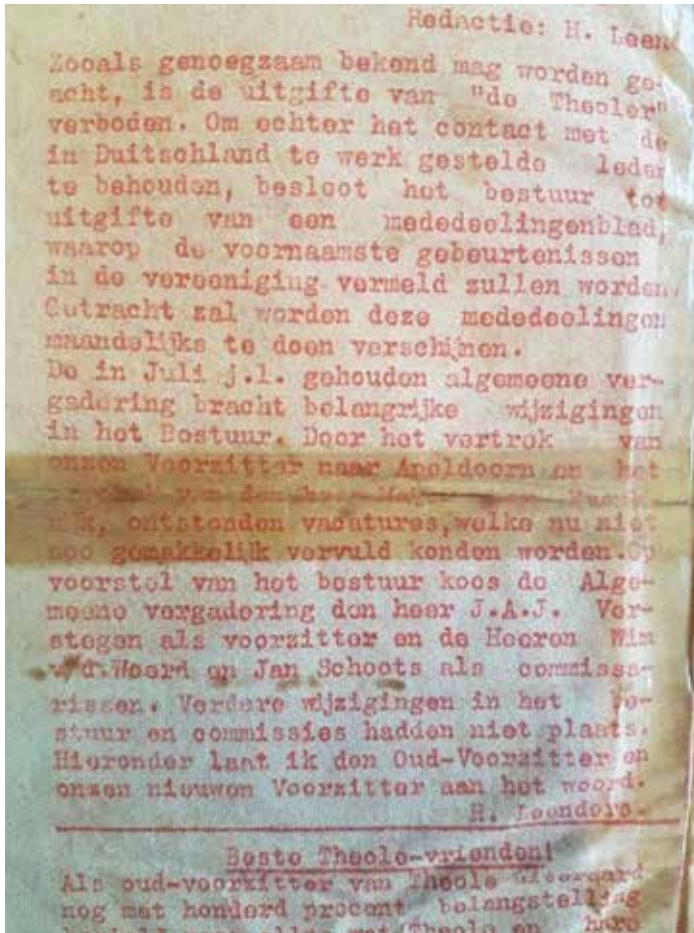
Clubliefde

Er komt een bijzonder facet van het toenmalige verenigingsleven aan het licht, dankzij de in het verenigingsarchief bewaard gebleven correspondentie van het bestuur met de in Duitsland verblijvende jongens. Zij bleven geïnteresseerd in het wel en wee van de 'geel-zwarte' club en leefden intens mee met de gespeelde wedstrijden. Tussen de regels door werd toch ook wel andere informatie gemeld, maar daar moest voorzichtig mee omgesprongen worden, want alle brieven werden door de Duitsers op inhoud gecontroleerd. Al in de mobilisatietijd van de Eerste Wereldoorlog van 1914-1918 waren er schrif-

telijke contacten geweest. Helaas zijn die brieven in het clubarchief niet bewaard, maar de getuigenverklaringen van oud-leden spreken boekdelen. Het is dan ook niet vreemd dat men weer actief wordt in de mobilisatietijd, vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en men de leden 'in de stellingen' op de hoogte houdt van de clubprestaties door toezending van de Sportkroniek. Men bleef er optimistisch onder. Tenslotte zou het niet lang duren verwachtte men, want zo schreef waarnemend secretaris Leenders aan de in actieve dienst te Fort Everdingen verblijvende secretaris A. v.d. Heijden: "De wereld is voor langdurig oorlog voeren niet gek genoeg..." Een bepaald deel van die wereld bleek helaas wèl gek genoeg te zijn. Daardoor kreeg de club-secretaris A. van der Heijden later de taak als een soort pleegvader het contact met de Theole-spelers in Duitsland te onderhouden.

1942

Wim van Elst meldt als eerste uit Eisenach, intussen met ongeveer 300 Tielenaars woonachtig te zijn in het Gemeinschaftslager Petersbergen waar hij tewerkgesteld was bij de B.M.W. Flugmotorenfabriek. Ze waren daar op acht mei 1942, 's morgens om zes uur per trein aangekomen. Zonder zitplaats hadden ze noodgedwongen op hun jas op het achterbalkon van de trein moeten slapen. "Ver van allen, waarvan ik heb gehouden", is de aanhef van zijn eerste brief. Half mei hadden ze dan met enkele TEC-leden tegen een lokale club gespeeld, die "geen been aan de bal kregen". In die eerste brieven werd ook regelmatig melding gemaakt van de schitterende omgeving met bergen en bossen. Een heel

Eerste gestencilde 'Medeelingen' onder redactie van H. Leenders over september 1944. Helaas het enige zwaar beschadigde bewaarde exemplaar. Clubarchief Theole in het RAR. (Foto: auteur)

verschil met Tiel! De voetballerij was daar intussen langzaam als een nachtkaaars uit aan het gaan en zelfs had men in 1942 door gebrek aan mankracht, de serie vriendschappelijke wedstrijden vroeger dan gewoon in het seizoen moeten sluiten. Maar ook dit kregen de leden in Duitsland keurig doorgegeven. Uit hun brieven blijkt dat ook zij het daar niet gemakkelijk hadden. Ondanks censuur konden de leden F., A. en W. van der Elst, A. v. d. Bergh, W., H. en G. Reuser, J. van Asch, H. J. Vermeulen en H. J. van Culenborg zo tussen

de regels door vertellen over de omstandigheden waaronder zij leefden en werkten. De brieven die zij van de secretaris van Theole kregen, de bij hoogtijdagen toegestuurde voedselpakketten, ook in de hongerwinter van 1944! en natuurlijk niet te vergeten de Sportkroniek, hielden de band met huis en club stevig in stand. In een brief uit Leipzig brengt H. J. Vermeulen de gevoelens van vele in Duitsland werkende Theole-leden met de volgende woorden tot uiting: "...ik zal nimmer vergeten, dat de Vereniging Theole ons,

terwijl wij hier in de vreemde zitten, op deze manier laat weten, dat we nog steeds in hun midden behoren..." Een feestmaal was het Sint-Nicolaaspakket van december 1942, waarvan de inhoud bestond uit: 1 brood, 1 worstje, 1 busje jam, 1 fles mosselen, suiker, rol drop, 1 pakje taai-taai en 8 sigaretten. Uit Keulen schreef 'Dirk' als reactie op slechte wedstrijdresultaten: "Er liggen ongeveer 90 à 100 jongens in het ziekenhuis met difterie of longontsteking en er zijn 2 jongens gestorven. Met Theole gaat het ook niet best hè..." Op 5 december stelde directeur W. van Uden van Mij. De Betuwe potten jam beschikbaar voor de in Duitsland tewerkgestelde Theolejongens. In een andere brief van december 1942 van Van der Elst wordt duidelijk dat de omstandigheden toch achteruit gingen. Hij schreef: "Het wordt koud. Hebben geen kolen. Is er wel, maar kan niet vervoerd worden. Met het eten is het al niet beter. Veel koolsoep en dat is geen eten. Nee, wat dat betreft is er nog veel te leren voor de Duitsers, want als dat nieuwe Europa er zo uit moet gaan zien, dan is het hopeloos, maar het zal wel anders worden denk ik". De censuur heeft dit blijkbaar gemist...!

1943/1944

De voedselpakketjes kwamen niet altijd onbeschadigd ter plaatse. Maar daarom niet getreurd schreef A. van den Bergh in februari 1943 uit Oberndorf. "Het roggebrood was door de lange reis bedorven... maar daar weten we hier wel raad mee. Eerst een poosje laten weken en dan wat water toevoegen en een half uurtje laten koken met appeltjes erdoor en wat suiker. Het is wel geen recept van tante Noes, maar toch smaakte het me best".

Vervolgens wordt commentaar gegeven op de door Theole gespeelde wedstrijden en tussendoor wordt vermeld dat er regelmatig luchtalarm was. Dat de omstandigheden slechter werden blijkt ook uit een brief, verzonden uit Köln-Nippes, van D.J. Koedam die schreef dat ze dagelijks "...s nachts moesten schuilen wegens de bombardementen" en ze kregen gasmaskers uitgereikt, met de mededeling dat ze vanaf dat moment verplicht waren buiten de schuilkelder de getroffen burgers te komen helpen. In Berlijn was medio 1943 geen leer meer voorhanden, want daar voetbalden A.J. van Asch en zijn kameraden op het fabrieksterrein met een papieren bal en vroeg hij of er wellicht een oude leren bal opgestuurd kon worden. Hoe intens men meeleeft met de 'thuisclub' komt ook tot uiting in een brief van H.J. van Culenborg uit Niedersedlich bij Dresden: "Nu staan we nog maar 3 punten op TEC achter...zeg tegen de jongens, dat ze zo voortgaan en dat ik (mij) hier in de vreemde niet hoeft te schamen tegenover de twee TEC-leden die hier zijn. Wij zijn de oudste Tielsche cLub, laat nu ook zien, dat we de beste zijn..." G.M. Kakebeen schreef uit Stade, dat ze een wedstrijd tegen een ploeg van de Nederlandse Arbeidsdienst gingen spelen, "dat zal wel ramme worden!" En Albert van Asch schreef in mei uit Berlijn, dat het niet goed met hem ging. Zijn linkerbeen zat vol met spataderen en dat "Het voetballen daar meer op boksen lijkt dan voetballen. De daar ook tewerkgestelde midvoor van 'Zwolse Boys heeft maar eenmaal meegedaan in het 2^e van 'HTA SSC'. Doch is na die ene maal er ook direct mede opgehouden, aangezien hij zijn benen nog te lief heeft, om ze hier in Berlijn door die woestelingen stuk te laten

Briefkaart van 11 maart 1944 uit Stuttgart van Frits de Wette aan Theole-secretaris A. van der Heijden. Clubarchief Theole in het RAR. (Foto: auteur)

schoppen." Van Culenburg schreef in juli, het is hier "...voetbal op vechten af, het kan haast niet erger. Daar gebeuren dingen, als die bij ons gebeurde, dan kon je de schoenen wel aan de kapstok hangen." F.A.D. Wette meldde vanuit Stuttgart, dat daar op dat moment ongeveer 15000 buitenlanders tewerk gesteld waren en dat er in de buurt een kamp was met Nederlandse krijgsgevangenen. In september 1943 schreef A.J. van Asch uit Berlijn, dat ze veel last van de bombardementen van de geallieerden hadden. Bij nacht in de schuilkelder moesten ze zich aan de tafel vasthouden, maar werden door de hevige luchtdruk toch een paar meter weggeslingerd. "Dat ik toen erge angst heb gehad, hoef ik U niet te zeggen." De Duitse persmaatregelen zorgden er in Tiel voor dat het clubblad 'De Theoler' verboden werd. Inplaats daarvan werd vanaf september 1943, zo mogelijk maandelijks, aan de jongens in Duitsland een gestencild mededelingenblad gestuurd. Gedateerd 21 augustus 1944, ontving de secretaris de laatste brief uit Duitsland. Daarin schreef J.D. v.d. Elst: "Het wordt anders wel tijd dat er een eind aan komt...want mijn verlangens zijn sterk naar 't bruine monster..."

Leve de geel-zwarte kleuren..." Kort daarna, op 17 september, was in de Betuwe de 'Operatie Market Garden' van de geallieerden in gang gezet en was het met de relatieve rust in de stad gedaan, door de daarna volgende verwoestende beschietingen van de geallieerden en vernielingen door de Duitse bezetters. Uiteindelijk volgde half januari 1945 het bevel tot algehele evacuatie van de bevolking van Tiel. Brieven uit Duitsland zullen niet meer bezorgd zijn en naar men mag aannemen zullen ook de jongens die daar verbleven gedurende de laatste oorlogsmaanden, onder de toenemende geallieerde bombardementen, wel wat anders aan hun hoofd gehad hebben dan voetballen! De vraag komt dan op of er Tielenaars/Theolers door het oorlogsgeweld of door de slechte hygiënische omstandigheden in Duitsland overleden zijn en hoe ze na de capitulatie van de Duitsers weer zijn teruggekeerd naar hun vaderland, naar het voor driekwart verwoeste Tiel en hun geel-zwarte club? Dat blijft vooralsnog onbekend, want na de oorlog is er geen onderzoek naar de geschiedenis van de Tielse dwangarbeiders gedaan. Ook landelijk kregen de meeste voormalige dwangarbeiders met veel onbegrip te maken en soms werden ze als collaborateurs gezien, want ze hadden toch onder kunnen duiken? Zo werd vaak geen onderscheid gemaakt tussen de 'Arbeidsdienst', waar men vrijwillig zich voor had aangemeld en de 'Arbeitseinsatz' waarbij men door de Duitse overheid gedwongen werd in Duitsland te gaan werken. De wederopbouw had in het grotendeels verwoeste Tiel in dit opzicht wellicht begrijpelijkerwijs, grotere prioriteit.

Was de oorlog voorbij?

Door dit onbegrip was wellicht voor vele Tielse voormalige dwangarbeiders de oorlog nooit echt voorbij. Over hun indringende ervaringen werd nooit meer gesproken. En vervolgens kwam in de nationale- en internationale politiek Nederlands-Indië in de knel. Weer werden jonge mannen opgeroepen, maar nu voor militaire dienst en weer waren daar Theolers bij. Soms dezelfde die in Duitsland gewerkt hadden. De band met de club was (nog) niet verminderd. Vanaf 1946 kreeg de secretaris brieven uit Depok, Medan, Batavia, Radjamandala, Semarang, Thimati en niet te vergeten Soerabaja. Romantische namen, verbonden aan een helaas minder romantische realiteit. Secretaris Van der Heijden had echter ervaring en dus werd er weer gecorrespondeerd, werden er Theole-pakjes verstuurd en clubbladen toegezonden en er werd natuurlijk gevoetbald. Het speciale mededelingenblad de 'Theolepost', dat maandelijks naar 'onze jongens overzee' gestuurd werd, kon het verlangen naar huis niet blussen. Voor velen heeft het echter tot 1950 moeten duren voor men weer terugkwam. 'De geschiedenis herhaalt zich', gaat in dit geval wel heel sterk op, want hetzelfde herhaalt zich met de Nieuw-Guinea kwestie (1949-1962). Alleen is er minder post bewaard, of was de oude Theole-band wat lossier aan het worden? In diezelfde jaren was volksvijand nummer één de T.B.C. Ook Theolers werden besmet en moesten kuren in binnen- en buitenland. En ook met hen werd gecorrespondeerd en werden clubbladen toegestuurd. Maar ook dan is opvallend, dat er blijkbaar minder idealisme en clubliefde is. Misschien ging men steeds meer inzien dat alles betrekkelijk is, ook

Theole en voetbal. Tenslotte is het gras ook gewoon groen gebleven en de bal rond!

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- Historische Werkgroep van Tiel, *Kalendarium van Tiel*, Deel IV 1900-1942. Tiel 1993-2001.
- S. Kuper, *Historisch Nieuwsblad*, 2001/3. Artikel: Voetbal in de Tweede Wereldoorlog.
- W. Veerman, 70-Jaar T.S.V. Theole 1912-1982. *Een bron van vreugde. Hierin: Ver weg en toch dichtbij...* Pag.24/25. [Tiel 1982] Eigen uitgave van de vereniging.
- W. Veerman, *Inventaris van het oud-archief der Tielse Sport Vereniging Theole 1912-1977*. Manuscript. Tiel 1982. (Archief 71. Inv. nrs. 9, 10, 114, 131, 132 en 167).
- W. Veerman, 'Papieren Propaganda'. *Oorlogsaffiches en documentatie 1940-1945*. Catalogus tentoonstelling in Regionaal Archief Rivierenland. 19 april tot 1 juli 2005.
- Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied. 1942.
- M. van Westrienen, *Dwangarbeiders-Nederlandse jongens tewerkgesteld in het Derde Rijk*. Amsterdam 2008.

Joodse zonen en dochters van Tiel en de sjoa

Dit jaar wordt uitvoerig stil gestaan bij het feit dat de Tweede Wereldoorlog 75 jaar geleden tot een einde kwam. In augustus 1945 capituleerde Japan en was er vrede. Nu ja ! In Nederland wordt het feit herdacht onder het motto '75 jaar Vrijheid': voor iedereen? Voor tal van leden van de eerste, tweede en soms zelfs derde generatie van oorlogsslachtoffers gold dat de oorlog voortduurde tot hun laatste uur: zij die werden vermoord werden door hen levenslang gemist.

In Tiel liggen eenentwintig 'Stolpersteine': één voor de Jehova's Getuige Albert van Duren, en twintig voor Joodse ingezetenen van Tiel die slachtoffer werden van de sjoa. Op het uit 1950 daterende Monument op de Joodse begraafplaats staan de negenentwintig namen van de leden van de Joodse Gemeente Tiel, inclusief de plaatsen Lienden, Ochten, Ophemert en Varik, die werden vermoord. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zouden tal van Joodse Gemeenten in de Mediene, alle plaatsen buiten Amsterdam, grote aantallen leden zien vertrekken naar de grote steden in het westen in de hoop een beter bestaan te vinden. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat dit veel van hen is gelukt als wij afgaan op de straten vanwaar zij werden weggevoerd naar de concentratie- en vernietigingskampen, veelal in Oost-Europa.

Ook vanuit Tiel vond een soort uittocht plaats die zijn weerslag vindt in tal van ongeruste artikelen in het NIW (Nieuw Israëlitisch Weekblad) betreffende het bereiken van de 'minjan' bij de Sjabbat: het vereiste minimum aantal van tien Joodse mannen om een religieuze bijeenkomst 'rechtsgeldig' te laten zijn. Meer dan honderd geboortige Joodse Tielenaars die eind negentiende en begin twintigste eeuw naar elders verhuisden zijn slachtoffer geworden van de sjoa.

De Tielse achtergrond die zij naar elders meenamen

Tiel kende tot halfweg de negentiende eeuw een bloeiende Joodse Gemeente met daadkrachtige en, volgens het NIW, conservatieve leiders. Bijna een eeuw lang stond de Gemeente onder leiding van twee krachtige en invloedrijke figuren: David Hes (van 1821-1877) en Samuel Chananja Kleerekoper (van 1873-1909). Laatstgenoemde was tevens leraar aan het Tielse Gymnasium. 'Rebbes' (leraren) hadden een veelzijdige functie waartoe ook de taken van chazan (voorzanger), moheel (besnijder) en sjocheet (ritueel slachter) behoorden. Omdat Tiel als Ring-Synagoge een wat grotere Gemeente was had zij een eigen sjammes (koster). Het lukte de gemeenschap verschillende voorzieningen en gebouwen tot stand te brengen die er thans nog staan: de Joodse

*Groepsfoto trouwerij echtpaar Van Straten-van Blijdenstein ca. 1920 in Ophemert
(Foto: Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam)*

begraafplaats (1827 met een grote uitbreiding in 1868), de Synagoge (sjoel) in 1837, een Gebouw voor Verenigingsactiviteiten en de Joodse School (met lessen op woensdagmiddag en zondagmorgen) in 1851 met daarnaast woningen voor de rebbe en de sjammes. Er waren verschillende vermogende Joodse Tielenaars, o.a. Hijmans en De Kok, die daartoe het initiatief namen. Maar vanaf de laatste drie decennia van de negentiende eeuw liep het aantal Joodse Tielenaars rap terug. Van ruim 350 leden tot zo'n 60 zeventig jaar later. In die periode was er een algemene grote trek van het platteland en de kleinere plaatsen naar de grote steden met hun uitnodigende ruimere werkgelegenheid als gevolg van de industrialisatie aldaar.

Het wordt vanuit overlevering en krantenartikelen, het NIW is vaak net een soort dagboek betreffende alles wat er in Joods

Nederland plaatsvindt, duidelijk dat het voor de mensen uit de Mediene een grote stap was.

Het lukt lang niet allen de armoede buiten de steden in te ruilen voor een groter geluk in 'de stad'. In ieder geval was er veel meer armslag wat betreft de beroepskeuze: de Gilden die de Joden als lid uitsloten waren met de komst van de Fransen opgeheven en langzamerhand keken de Joodse Nederlanders verder dan (vooral) de handel waarop ze tot dan toe hoofdzakelijk waren aangewezen.

Overigens waren verreweg de meeste Joodse Tielenaars van beroep 'koopman' of, in een later stadium, winkelier, met als goede tweede en derde de beroepen van slager en bakker. Dat zou zo blijven tot aan de oorlog. Ook waren er Joodse Tielenaars actief als sigarenmakers met als uitschieter de familie Hijmans, met zijn groothandel in tabak, koffie en thee op de kop van de Kleibergsestraat

(nu ongeveer de plek van de 'Big Apple'). Hijmans was niet de enige welgestelde Joodse Tielenaar want het Kiesregister uit 1848 vermeldt er meer!

Maar ondanks het feit dat de Joden officieel gelijke rechten hadden als de andere Nederlanders, waren ze nog lang niet overal welkom. Zo was het lidmaatschap van verschillende Sociëteiten, waaronder Felix Meritis in Amsterdam, tot ver in de 19^e eeuw aan de Joden ontzegd. Wat dat betreft was Tiel vooruitstrevender: de Tielse Sociëteit kende toen al enkele Joodse leden.

De Joodse Gemeente in Tiel is nooit een homogene gemeenschap geweest, in de negentiende noch de twintigste eeuw. In de Protestantse en de Rooms-Katholieke kerken moest 'zitgeld' worden betaald, al naar gelang de rang. Zo kende ook de Synagoge zijn rangen en standen en de daarbij behorende diversiteit aan tarieven.

Voor de hogere kringen waren er bij de Rooms-Katholieken de te verpachten banken (met deurtje, een rekje voor het kerkboek en een opklapbaar kussen) die jaarlijks werden geveild. Voor het 'gemene volk' de harde ruwhouten banken; voor de 'laatkomers', de minder geïnteresseerden én hen die snel naar het café (naast de kerk) wilden de staanplaatsen. Een opstelling die nu overigens nog in Italiaanse kerken op het platteland te vinden is.

Eenzelfde systeem was er in 1862 ook in Tiel toen het 'Reglement voor de Nederlandsch Israëlitische Gemeente te Tiel' werd vastgesteld. Daarin is in artikel 63 sprake van 'huur van Kerkzitplaatsen' naast een 'hoofdelijke omslag' en deze Kerkelijke Bijdrage

is weer verdeeld in twaalf klassen (van f 65 – f 7,50 per jaar).

De samenhang binnen een gemeenschap was niet alleen gestoeld op een gezamenlijk lidmaatschap van een kerk maar ook op de sociale samenhang: je moet je er 'thuis voelen' met mensen waarmee je op hetzelfde 'niveau' zit. En dat hing vaak weer samen met iemands financiële draagkracht. Het 'soort zoekt soort' was er altijd al en zal altijd een belangrijk aspect blijven.

De Joodse Gemeenschap in Tiel kende, net als de andere 'zuilen', een vrij kleine financieel krachtige bovenlaag, een vrij grote middenlaag met mensen die het gemiddeld 'goed deden' en een vrij kleine groep mensen die net wel, maar ook wel eens net niet, rond konden komen. Dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam waar de toevloed van vanuit Oost-Europa door de pogroms verjaagde arme Joden leidde tot het ontstaan van de 'Jodenwijk' rond het Waterlooplein met zijn 'pakhuizen'.

Daarbij kwam dat in de loop van de jaren dertig van de vorige eeuw ten gevolge van de beurskrach, de economische crisis om zich heen greep waardoor vooral veel handelaren werden getroffen. De klanten hadden door hun werkloosheid aanzienlijk minder te besteden. Op het hoogtepunt zat ongeveer 20% van de beroepsbevolking zonder werk en met de minimale uitkering die men ontving leidde dat tot verpaupering. Met als dieptepunt het 'Jordaanoproer' in Amsterdam met vijf doden en tientallen zwaargewonden. Een deel van ons land was verarmd en daar hoorde zeker het Joodse volksdeel toe. Deze maatschappij van rangen en standen en de effecten van de

crisis op de financiële draagkracht hadden uiteindelijk ook hun effect op de kansen om onder te kunnen duiken.

De Joodse gemeenschap was een opvallende gemeenschap

De Joodse gemeenschap in het algemeen was, net als die in Tiel, een gemeenschap die door haar wetten en gebruiken opviel. De winkels waren zowel zaterdag (sabbat) als zondag (om de christelijke klanten niet tegen het hoofd te stoten) gesloten. In diverse advertenties wordt gewag gemaakt van een openstelling op de zaterdag na de 'sjabbes'. Daarnaast waren verschillende winkels met Joodse eigenaren gesloten tijdens in ieder geval de Hoge Joodse Feestdagen. Dat met alle derving van inkomsten van dien. Net als het merendeel van de Joodse gemeenten in ons land was er sprake van een traditionele, ook wel orthodox genoemde, wijze van het beleven van het geloof. Dit betekende ook dat er koosjer werd gegeten inclusief de rituele slachting en het niet eten van varkensvlees en vissen zonder schubben.

Percentueel was het aantal Joden in Tiel weliswaar gering maar door de aard van hun activiteiten als handelaar en winkelier was er sprake van een niet evenredig groot raakvlak met de andere inwoners van Tiel.

Dat er binnen die tot het begin van de 20^e eeuw strak geleide orthodoxe Joodse gemeenschap 'scheurtjes' ontstonden blijkt onder andere uit een advertentie in het NIW waarin winkelier Ruben Kan uit de Weerstraat, in een oproep om bij hem te komen werken, meldt dat hij 'liberaal' is.

Verzuild Nederland en verzuild Tiel

De Nederlandse samenleving was, zeker, tot de Tweede Wereldoorlog sterk verzuild. De zuilen waren allereerst ingedeeld naar geloofsgemeenschap en politieke stroming met daarbinnen weer 'onder-zuilen' naar financiële draagkracht en de plaats binnen de gemeenschap met al hun eigen verenigingen en organisaties. Het gezegde 'twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen' was decennia lang een axioma dat opgeld deed en hoe vaak kwam het niet voor dat familieleden weg bleven bij een gemengd kerkelijk huwelijk. Iets dat nog steeds voor komt.

Zo leefde iedereen in zijn of haar eigen 'bubbel', deed de boodschappen bij een winkelier van de eigen zuil, luisterde naar de radio (als men die kon betalen) met de programma's van de eigen zuil, las de krant waarin 'de eigen waarheid' werd bevestigd en ging men om met 'de eigen mensen'.

Zowel de protestanten in hun diverse opsplitsingen (met de scheuring in de Gereformeerde Kerk in het kader van de 'Vrijmaking' in 1944 als opmerkelijk fenomeen tijdens de oorlog!) en de naar buiten toe merendeels eensgezinde Rooms-Katholieken onder het gezag van Rome.

De Joodse Gemeenten waren tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw voor het overgrote deel orthodox.

De Protestanten en de Rooms-Katholieken hadden hun eigen politieke partijen en organisaties en de Joden waren vooral Liberaal of Socialist. De meer welgestelden onder hen waren Liberaal en de arbeidersklasse koos, vaak bevlogen, voor het Socialisme.

Echtpaar Mozes en Jeannette van Straten-van Blijdenstijn met hun zoon Manuel. Na haar huwelijk vertrok Jeannette vanuit Ophemert naar Herwijnen van waaruit zij werden gedeporteerd, foto ca. 1939 (Foto: Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam)

De kranten van toen vormen op dit moment de belangrijkste bronnen voor nader onderzoek naar het wel en wee van de Joden van toen in ons land. Van veel vergaderingen werd uitvoerig verslag gedaan en aan jubilea werd de nodige aandacht besteed. Veel met naam en toenaam!

De Joodse Tielenaars elders

Veel steden traden in de tweede helft van de 19^e eeuw 'buiten hun wallen', vaak in combinatie met een groeispurt van de industrialisatie in ons land. Het leven op het platteland en de kleine steden leverde voor de meeste bewoners en inwoners, ook de niet-Joden,

vaak maar een uiterst karige boterham op. Het perspectief elders was altijd beter dan in de geboorteplaats!

Begin 20^e eeuw werd alom, en zeker door de rebbe (leraar) de zorg geuit over de terugloop van het aantal Joodse inwoners van Tiel. Dat noopte koosjere slagers er zelfs toe ook 'treife' (onrein) vlees te gaan verkopen om het financiële hoofd boven water te houden. Hele families vertrokken en met hen de herinnering aan namen van hen die decennia lang een begrip waren in Tiel.

Hoe verging het de Tielse Joden na hun vertrek uit Tiel

Volgens de Amsterdamse Joden bestond (en bestaat) er maar één stad: hun 'Mokum'. Alles daarbuiten was 'slechts' de 'Mediene'. Zoals Amsterdam, Amsterdam-Buitenveldert en Amstelveen, zeker volgens de Joodse bewoners aldaar, nu de kern vormen van het hedendaagse Joodse leven, zo gold dat tot aan de oorlog voor Amsterdam. Het grootste deel van de Joodse Amsterdammers was arm en woonde in de zogenoemde 'Jodenbuurt' rond het Waterlooplein.

Diegenen die het beter ging trachtten daaraan te ontsnappen in een deel van Oost en Nieuw Zuid in de Rivierenbuurt. Ook veel Joodse Duitse vluchtelingen streken in de jaren dertig in 'Zuid' neer. Zoals Anne Frank en haar ouders en de oorspronkelijk uit Sint Petersburg afkomstige tandarts Woronick die in Tiel in het 'Instituut voor Israëlitische Jonge Heeren' van Asser Hirsch woonde. Ook waren er die meer in het Centrum woningen betrokken zoals aan de Singel, de Weteringschans en de Ceintuurbaan.

Veel van de naar elders vertrokken Joodse Tielenaars slaagden er in een beter bestaan dan dat in Tiel op te bouwen. Dat is onder andere af te leiden uit de adressen van waar men werd opgehaald om, meestal via Westerbork, te worden vervoerd naar de concentratie- en vernietigingskampen. Op het digitale 'Joods Monument', met de namen van meer dan 100.000 Joden, Sinti en Roma die tijdens de sjoa zijn vermoord, zijn ook de adressen opgenomen van waaraf men naar de kampen werd gedeporteerd. Bij slechts een relatief gering aantal 'Tielse Joden' wordt een woonadres in de Joodse buurten aangetroffen: de Rapenburgerstraat, de Nieuwe Heerengracht, de Plantage Franschelaan en de Plantage Badlaan. In Oost woonden Joodse Tielenaars in de Sarphatistraat, de Tugelaweg, de 1^e Oosterparkstraat en het Sarphatipark. In Zuid woonden zij bijvoorbeeld op de Noorder Amstellaan (nu Churchillaan), Blasiusstraat, Nicolaas Maesstraat, de Dongestraat, de Stadhouderskade, de Lekstraat, de Eemstraat, de Milletstraat, het Daniel Willinkplein (nu Victorieplein), het Roelof Hartplein, de Waalstraat, de Lairesestraat, de Jekerstraat, de Vechtstraat, de Amsteldijk en de Frans van Mierisstraat. In Rotterdam was eveneens sprake van een, weliswaar kleiner, contingent geslaagde Joodse Tielenaars. Zij woonden onder andere aan de Breede Hilledijk, de Noordsingel, de Berglustlaan op Hillegersberg, het Proveniersplein, de Boomgaardstraat, aan de Beukelsdijk, in de Rodenrijschestraat, op de Prins Hendrikkade, in de Lisstraat, de Bergselaan en de Claes de Vrieslaan.

Asser Benjamin Kleerekoper

(Foto: Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam)

Ook Den Haag kende uit Tiel vertrokken Joodse families. Zij vonden onder andere een huis in de Pletterijstraat, de Spaarnestraat, de Scheldestraat, de Stephensonstraat en de Haagweg. Daarnaast woonden er uit Tiel afkomstige Joden in Delft (Binnenwatersloot), Apeldoorn (Mariastraat), Arnhem (aan de Zijpendaalseweg en Markt 5), Zwolle (Willemskade), Ouder Amstel (Plataanstraat), Nijmegen (Zeigelbaan, de Voorstadslaan, de Javastraat, de Sint Annastraat en de Timorstraat), in Utrecht (Justus van Effenstraat), Hilversum (Achterom), Den Bosch (Achter het Stadhuis), Bussum (Meckelenburglaan), Oldenzaal (Bisschopstraat), Leiden (Levendaal), Middelburg (niet bekend), Ameide (Voorstraat) en Driebergen (aan de Buntlaan).

Familie Nieweg-Boas in het bos, foto ca. 1920 (Foto: Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam)

De meeste Tielse Joden zijn er derhalve in geslaagd een goed nieuw bestaan op te bouwen, dat tot de inval van de Nazi's uiteindelijk leidde tot de sjoa: hun poging het Joodse Volk te vernietigen.

Beroemde dochters en zonen van Tiel en de sjoa

Zoals Leiden trots is op zijn zoon Rembrandt en Vlissingen op zoon Michiel A. de Ruyter, zo zou Tiel trots kunnen zijn op verschillende van haar zonen en dochters die, net als Rembrandt en De Ruyter, naar elders vertrokken om daar hun geluk te beproeven. Wie in Tiel kent Sientje Cohen (directrice van het Joods bejaardenhuis in Arnhem), Asser Benjamin Kleerekoper (politicus en journalist / columnist), Leendert Boas (de chazan van Arnhem), Mozes Cohen (de kunstschilder), Sal Manassen (de Keurslager),

Gersons (de huidenhandelaar) en Van Zanten (de statisticus)? Wie kent hen nog?

Sientje Cohen

Sientje Cohen werd op 5 oktober 1864 in Tiel geboren. Haar vader had een 'Slijterij in sterke dranken' aan de Waterstraat 46 (C 50). Sientje vertrok in 1910, samen met haar zuster Johanna, naar Arnhem. Bij het uitbreken van de oorlog was zij directrice van het Tehuis voor Israëlitische Oude Lieden 'Beth Miloth Lezinko' dat sinds 1900 was gevestigd aan Markt 5 op de hoek met de Hofstraat in Arnhem. Het huis werd, als eerste in zijn soort, opgericht in 1874 en kreeg in 1886 zijn naam: 'Toevluchtsoord voor de ouderdom'. Bij gebrek aan sociale voorzieningen waren ouderen die niet meer tot werken in staat waren aangewezen op de ouderenzorg van de eigen zuil. Zeker de talloze

Joodse kleine handelaren in ‘gedragen en nieuwe kleding’ vervielen dan in armoede. Alle bewoners moesten uniforme kleding dragen. De leiding lag voor de mannen bij een ‘binnenvader’, voor de vrouwen bij een ‘binnenmoeder’.

Sientje Cohen werd, met alle ruim zeventig bewoners, op 10 december 1942 afgevoerd naar Westerbork. Na een kort verblijf aldaar werden zij verder getransporteerd naar Auschwitz waar zij allen, direct na aankomst, op 14 januari 1943 werden vermoord.

Asser Benjamin Kleerekoper

Het meest bekend onder de naar elders vertrokken Tielse Joden is wellicht ‘ABK’, de in de eerste helft van de 20^e eeuw bekende schrijver en politicus Asser Benjamin Kleerekoper (geboren in Tiel, 21 september 1880 en overleden in Amsterdam op 14 april 1943). Hij woonde met zijn ouders in de Westluidensestraat (nr. 39) en schreef als ‘Oproerige Krabbelaar’ tal van ‘Krabbels’ die gebundeld werden uitgegeven. In een enkele ‘Krabbel’ blikt hij terug op de manier waarop hij als Joodse jongen door de Tielenaar werd bejegend. In 1898, lopende in de begrafenisstoet van zijn moeder, kreeg hij ‘daar gaat die Jodin’ te horen. En dat was nog maar een ‘onschuldige’ opmerking. Hij behoorde tot het rijtje grote socialisten dat Tiel voortbracht.

ABK woonde het grootste deel van zijn leven in Amsterdam en stierf een natuurlijke dood, kort voordat hij, na het nodige uitstel, zou worden gedeporteerd.

Het is bekend dat ABK zijn studie niet voltooide, dat in tegenstelling tot zijn zuster

Estella die eind 1900 promoveerde in de Pharmacie. Een voor die tijd bijzonder iets! Zij overleed in 1942, 66 jaar oud, een natuurlijke dood.

Leendert Boas

Aan het Plein woonde de familie Boas die tal van bekende telgen voortbracht. Liefst elf in Tiel geboren leden van de familie Boas werden tijdens de sjoa vermoord en zevenentwintig van hun directe nazaten. Slechts een enkeling overleefde de sjoa met als bekendste Leendert Boas (29 mei 1892 – 16 november 1957). Na zijn opleiding aan het Israëlitische Seminarium aan de Rapenburgerstraat in Amsterdam werd Leendert Boas op 18-jarige leeftijd benoemd tot chazan (voorzanger) in Goch (Dld.), gevolgd door eenzelfde functie in Zwolle (1918-1925) met daarna de benoeming tot Oppervoorzanger bij de Joodse Gemeente in Arnhem. Die functie zou hij bekleden tot zijn overlijden in 1957.

Tijdens de viering van het 100 jaar daarvoor ingewijd zijn van de Tielse sjoel (synagoge) in 1939 verleende hij de door alle aanwezigen zeer gewaardeerde medewerking aan de dienst.

Als een van de weinigen van zijn Arnhemse Gemeente wist hij, met zijn vrouw en hun dochter Netty de sjoa te overleven. Dochter Charlotte werd in Auschwitz vermoord. Haar man David Minco gaf zich vrijwillig aan toen zijn vrouw, in de trein op weg naar een nieuw onderduikadres, werd opgepakt. Op 31 augustus 1943 werden zij naar Auschwitz getransporteerd om direct na aankomst, op 3 september 1943, te worden vermoord.

David Minco werd in november 1943 overgeplaatst naar het Concentratiekamp Warschau dat was gebouwd op de ruïnes van het voormalige, tijdens de opstand verwoeste, getto. Op 31 januari 1944 overleed David Minco aan de gevolgen van de onmenselijke omstandigheden.

Na de oorlog was Leendert Boas de drijvende kracht van de wederopbouw van de Joodse gemeente Arnhem, met alle hindernissen van dien: van de meer dan 2.000 Gemeenteleden overleefden slechts enkele honderden de sjoa (vernietiging).

Daarenboven kozen veel Arnhemse Joden er voor elders een nieuw bestaan op te bouwen, vooral in Israël en Amsterdam.

Voor zijn inzet ontving Boas, met zijn bijnaam 'vader der gemeente', in 1948 de zilveren eremedaille van de stad Arnhem.

Naast chazan was hij ook moheel (ritueel besnijder) en onderwijzer en in Goch had hij bewezen ook een bekwaam sjocheet (ritueel slachter) te zijn. Overigens studeerde hij aan het Conservatorium van Keulen om zijn vocale vaardigheden verder te ontwikkelen en viel hem de Chowertitel ten deel, een Joods-religieuze eretitel.

In 1987 werd de al sinds 1942 niet meer functionerende Joodse Gemeente Tiel, bij gebrek aan leden, opgeheven en bij die van Arnhem gevoegd. In 1954 werden diverse voorwerpen uit de Tielse Synagoge, die de oorlog hadden overleefd, in bewaring gegeven aan de Hoofdsynagoge in Arnhem. De Sifree Tora (Tora rollen) zijn daar nog steeds, andere objecten zijn teruggekeerd naar Tiel en worden getoond in het Joodse kwartier in het Museum.

Mogelijk dat Leendert Boas nog heeft vordragen uit de Sefer Tora uit zijn geboortestad.

David Salomon Gersons was een internationaal vermaarde huidenhandelaar wiens voorouders halfweg de achttiende eeuw vanuit Tilburg naar Tiel kwamen. De familie handelde in lompen, diverse soorten oude metalen, beenderen om zich later vooral te richten op de huidenhandel. Die handel in huiden nam in de loop der jaren internationale vormen aan tot een 'Verwalter' (zaakwaarnemer) de zaken overnam en in veel gevallen trachtte de eigendommen om te zetten in geld dat vervolgens in de diepe zakken van de Duitsers verdween.

Overigens werden uit die inkomsten o.a. de vergoedingen (aan de NS en de 'Reichsbahn') voor het transport van de Joden vanuit Nederland naar de concentratie- en vernietigingskampen betaald.

Van de arrestatie van David Salomon Gersons zijn na de oorlog processen verbaal opgemaakt die de basis vormden voor een reconstructie ervan in dit nummer van De Nieuwe Kroniek.

Op de Joodse begraafplaats van Tiel herinnert een cenotaaf aan het noodlot van de familie: één persoon ligt er begraven, van haar echtgenoot, drie van haar kinderen en hun echtgenoot / echtgenoten en zes kleinkinderen staan er alleen de namen op vermeld met de plaatsen waar ze werden vermoord: Auschwitz en Sobibor.

Mozes (Moos) Cohen was een kunstschilder wiens naam na de oorlog in vooral Amsterdam bekendheid droeg. Hij was de

Chazan Leendert Boaz – sjoel Arnhem. Hij overleefde de oorlog en bouwde de gedecimeerde Joodse Gemeente Arnhem na de oorlog op. Op de foto met Opperrabbijn Vredenburg, foto 1935 (Foto: Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam)

zoon van een slager en veehandelaar aan de Kerkstraat (het pand is in de oorlog verwoest) en toonde al op jonge leeftijd interesse voor de schilderkunst. Amsterdam was toen dé plek om als kunstenaar te vertoeven en daar ontwikkelde hij zich tot een binnen zijn kringen bekend iemand. Hij kreeg verschillende opdrachten en daarvan is gelukkig een deel bewaard gebleven in het industriële erfgoed 'De Hallen' in Amsterdam. Hij kreeg de opvoeding zoals die een Joodse jongen die kon leren betaamde (en betaamt): hij ging naar de Tielse HBS, volgde op woensdagmiddag en zondagmorgen trouw de Joodse les, bij rebbe Samuel Chananja Kleerekoper en koos voor de tekenopleiding aan de Rijksacademie in Amsterdam. Zoals veel nieuwkomers was het ook voor hem

niet makkelijk 'goed te landen' in het Joodse Amsterdam. Na de afronding van opleiding vestigde hij zich als vrije kunstenaar, reclametekenaar en tekenaar van technische objecten en verzorgde tekenlessen aan de Hendrick de Keyerschool. Zijn huwelijk met niet-Joodse Truus Bessems bleef kinderloos. Op de vlucht naar Zwitserland werd hij opgepakt waarna hij via Drancy in Auschwitz belandde waar hij werd vermoord.

Jakob Herman van Zanten, geboren op 26 januari 1874 in Tiel en vermoord op 26 juli 1944 in Bergen – Belsen, was de zoon van Louis van Zanten en Thérèse Vos. De vader van Jakob van Zanten werd in 1871 benoemd aan de Hoogere Burgerschool te Tiel en kwam, geboren in Delfzijl, vanuit Veendam naar de Betuwe. Hij bleef tot 1908 leraar Wiskunde en Handelswetenschappen waarna hij in 1911 naar Oegstgeest vertrok. Inmiddels was Jakob Herman al op 19 september 1891 vertrokken naar Amsterdam waar hij ging studeren. Op 28 december 1899 trad hij in Amsterdam in het huwelijk met Sara Hendrix. Op 1 januari 1904 trad hij als Hoofdcommies in dienst van de Gemeente Amsterdam om via allerlei bevorderingen in 1930 te worden benoemd tot directeur van het Amsterdamse Bureau voor Statistiek (ABvS) en tot lector aan de Gemeentelijke Universiteit (GU) Amsterdam. Op 26 januari 1939 ging hij met pensioen. Het echtpaar had drie kinderen: Hugo, Evaline Thérèse en Nora Louise. Geen van allen overleefde, voor zover bekend, de oorlog.

Over Jakob Herman van Zanten is een biografie verschenen geschreven door H.A. de Gans, *De kijk van een statisticus ten tijde van het Interbellum op de bevolkingsprognostiek: Mr. Dr. J.H. van Zanten, 1874-1944* (Amsterdam 1994). Bovendien wordt veel aandacht aan hem besteed in H.A. de Gans *Population forecasting 1895-1945. The transition of modernity* (Dordrecht/Boston/Londen 1999). Hierin staan tevens een foto en een Ex Libris van Jakob Herman van Zanten. Op de Ex Libris staat de tekst: 'Statistiek. In hoeveelheden verhoudingen zoekend'.

In Amsterdam bestaat de Mr. Dr. J.H. van Zanten Stichting tot bevordering van onderwijs en onderzoek in de demografie, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Coda

Op de website van de vereniging Oudheidkamer Tiel staan de namen van alle Tielse oorlogsslachtoffers. Dat met veel dank aan Wim Fase. In onderstaand overzicht staan de namen van de geboren Tielse Joden die naar elders vertrokken en werden vermoord in het kader van de sjoa, de vernietiging. Opdat hun namen nooit zullen worden vergeten.

*Huwelijksfoto van Elizabeth (Lize) Gersons en Maurits de Vries bij de toegang tot de sjoel, woensdag 6 juli 1938 (7 Tammoez 5698)
(Foto: privé bezit B. Gersons, Collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam)*

Overzicht in Tiel geboren en voor 1940 naar elders vertrokken slachtoffers sjoa

Naam	Geboren	Overleden	Leeftijd
Achterribbe, Bernard(us)	Tiel, november 1940	Auschwitz, 21 september 1942	1 jaar
Woonadres: Rapenburgerstraat 20, A'dam		Beroep: geen beroep	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Zijn beide ouders werden eveneens in Auschwitz vermoord:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Abraham (Amsterdam 27 januari 1896 – 31 december 1942), koopman - Grietje Romijn (Leeuwarden 16 mei 1894 – 21 september 1942) • <i>Zes van zijn broers en zussen, werden, eveneens in Auschwitz vermoord:</i> <ul style="list-style-type: none"> - Jonas (Amsterdam 30 januari 1920 – 31 december 1942), koopman - Willem (Amsterdam 2 december 1932 – 31 december 1942), koopman - Schoontje (Amsterdam 18 november 1922 – 30 september 1942) - Esther (Dordrecht 12 februari 1928 – 21 september 1942), 14 jaar - Clara (Amsterdam 9 juni 1929 – 21 september 1942), 13 jaar - Gerrit Dirk (Amsterdam 19 augustus 1933 – 21 september 1942), 9 jaar 			
Adelsbergen, Salomon van	Tiel, 18 september 1873	Auschwitz, 10 september 1942	68 jaar
Woonadres: Noorder Amstellaan 21a, A'dam		Beroep: handelsagent	
- Heintje de Leeuw (Amsterdam 2 maart 1876 – 10 september 1942 Auschwitz), haar man			
Adelsbergen, Grietje van	Tiel, 11 september 1874	Auschwitz, 10 september 1942	67 jaar
Woonadres: Blasiusstraat 65, Amsterdam		Beroep: dienstbode	
• Ongehuwd			
Bierschenk, Aaltje	Tiel, 19 mei 1875	Auschwitz, 15 oktober 1942	67 jaar
Woonadres: Graaf Florisstraat 13A, R'dam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Emanuel Tokkie (Amsterdam 20 augustus 1878 – 23 november 1926 Rotterdam), haar man, pettenmaker • <i>Eveneens vermoord werden hun kinderen</i> <ul style="list-style-type: none"> - Marcus (Rotterdam 22 januari 1899 – 6 maart 1944 Auschwitz) - Aaltje (Rotterdam 5 juni 1900 – 5 maart 1943 Sobibor) - Abraham Bierschenk (Amsterdam 3 juni 1901 – 28 februari 1943 Auschwitz), man van Aaltje, handelsagent - Esther (Rotterdam 19 maart 1906 – 5 augustus 1942 Auschwitz) - Joseph Neter (Rotterdam 16 augustus 1904 – 30 september 1942 Auschwitz), man van Esther, cellist 			
Bierschenk, Abraham	Tiel 26 augustus 1881	Auschwitz 31 januari 1944	62 jaar
Woonadres: Karel du Jardin 3, R'dam		Beroep: koopman (?)	
- Matje Haagman (Amsterdam 24 april 1880 – 11 maart 1940 ^{??}), zijn vrouw			

Bierschenk, Benedictus	Tiel 3 oktober 1888	Westerbork 25 februari 1943	54 jaar
Woonadres: Breede Hilledijk 161a, R'dam		Beroep: koopman	
<p><i>Hij is, nadat hij direct na aankomst in Westerbork naar de ziekenbarak werd overgebracht, aldaar overleden. Begraven op de Nederlands Israëlitische begraafplaats in Assen.</i></p> <p><i>- Rika Cosman (Amsterdam 31 december 1889 – 23 april 1943 Sobibor),¹⁾ zijn vrouw. Gelijktijdig met 10 van hun 13 kinderen vermoord.</i></p> <p><i>Benedictus Bierschenk jr. werd op 3 oktober 1888 in Tiel geboren als zoon van de in Leeuwarden geboren Jacob Bierschenk en de Tielse Aaltje Boas.</i></p> <p><i>Het elf kinderen tellende gezin van Benedictus sr. en Aaltje vertrok met bijna alle kinderen in 1897 naar Rotterdam. Tussen 1910 en 1933 werden liefst zestien kinderen geboren waarvan er drie jong overleden. Ongeveer de helft van de overige kinderen sloot een gemengd huwelijk. Van de zes gemengd gehuwden hebben slechts twee, Aaltje en Betje, de oorlog overleefd.</i></p> <p><i>Benedictus jr. trouwde op 30 maart 1910, 21 jaar, met de 20-jarige en in Amsterdam geboren Rika Cosman. Moeder Rika en haar vijf nog thuis wonende kinderen Jette, Kaatje, Benedictus, Rebekka en Esther werden op 20 april 1943 vanuit Westerbork op transport gesteld naar Sobibor waar allen direct werden vermoord in de gaskamers.</i></p> <p><i>Haar gemengd gehuwde zoon Jacob overleed in 1943 in Rotterdam en werd, voor zover bekend niet op de Joodse begraafplaats begraven.</i></p> <p><i>Haar zoon Abraham was eveneens gemengd gehuwd en had een 'Sperré' die een zekere bescherming tegen deportatie inhield. Om onbekende redenen werd hij toch opgepakt en via Breda naar Westerbork getransporteerd waar hij op 11 december aankwam. Op 12 december werd hij op transport gesteld naar Auschwitz waar hij op 28 februari 1943 werd vermoord.</i></p> <p><i>Zoon Levie werd op 15 november 1943 met 1.149 anderen vanuit Vught via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Na een quarantaine periode is hij met zijn lotgenoten, zij die daartoe werden geselecteerd tewerkgesteld als dwangarbeider in de mijnen van Janina, Jawischowitz en Furstengrubbe, vermoord. Geen van hen heeft dat overleefd. Na de oorlog is voor hen als collectieve overlijdensdatum 30 juni 1944 vastgesteld met als plaats van overlijden 'Midden-Europa'.</i></p> <p><i>Ook Samuel was gemengd gehuwd. Waarom hij toch is opgepakt is onbekend. Op 18 mei 1943 werd hij met een 'S' (strafgeval) met 2.520 anderen op transport gesteld naar Sobibor waar allen direct na aankomst op 21 mei 1943 werden vermoord.</i></p> <p><i>Rika en Koos behoorden tot het eerste transport, op 31 juli 1942, vanuit Rotterdam naar Westerbork. Van daar werden zij op 3 augustus op transport gesteld naar Auschwitz. Waarschijnlijk zijn beiden als dwangarbeiders tewerkgesteld. Hun exacte datum van overlijden is onbekend. Op één na werden alle 1.013 op transport gestelde Joden vermoord.</i></p>			
Bierschenk, Jette	Tiel 26 december 1889	Sobibor ¹⁾ 23 april 1943	53 jaar
Woonadres: Noordsingel 178, R'dam		Beroep: huisvrouw	
<p><i>- Jacob Elisar Frieser (Amsterdam 9 februari 1884 – 23 april 1943 Sobibor), haar man, koopman</i></p>			
Bierschenk, Koojsje	Tiel 1 november 1892	Auschwitz 30 september 1942	49 jaar
Woonadres: Zwaanshals 368b, R'dam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Gelijktijdig met Koojsje Bierschenk werden op 30 september 1942 in Auschwitz, direct na aankomst, vermoord</i> - <i>Abraham Querido (Rotterdam 11 november 1888 – 30 september 1942 Auschwitz Birkenau), man van Koojsje, koopman</i> - <i>Aaltje (Rotterdam 6 mei 1926), hun dochter, naaister</i> - <i>Gompel Joseph van der Ster (Rotterdam 10 maart 1922 – 30 september 1942 Auschwitz), man van Aaltje, besteller</i> 			

Boas, Eleazer Samuel	Tiel 21 jui 1857	Westerbork 29 september 1943	86 jaar
Woonadres: Nwe. Herengracht 79', A'dam		Beroep: koopman	
<p><i>Overleden in Westerbork waarna gecremeerd. Urn bijgezet op Joodse begraafplaats Diemen.</i> - <i>Sippora de Casseres, zijn vrouw (Amsterdam op 20 februari 1858 - 18 mei 1930 Amsterdam)</i></p>			
Boas, Levie Samuel	Tiel 12 juli 1861	Auschwitz ¹⁵⁾ 6 september 1944	83 jaar
Woonadres: Pletterijstraat 140, Den Haag		Beroep: onbekend	
<p>- <i>Naatje Boas (Den Haag 31 augustus 1858 – 25 maart 1933 Den Haag), zijn vrouw,</i> • <i>Waarschijnlijk werden vijf van hun zeven kinderen in Auschwitz vermoord:</i> - <i>Aaltje (Tiel 7 mei 1885 – nog onbekend)</i> - <i>Roosje (Den Haag 7 mei 1891 – 6 september 1944 Auschwitz), kostuummaakster</i> - <i>Sara (Amsterdam 18 mei 1893 – 6 september 1944 Auschwitz, boekbindster)</i> - <i>Anna (Den Haag 11 juni 1895 - 25 april 1945 Auschwitz), winkelfuffrouw</i> - <i>Hester (Den Haag 14 september 1899 - 6 september 1944 Auschwitz).</i> • <i>Naar verluidt hebben de zonen Benedictus, colporteur, en Israël de oorlog overleefd.</i></p>			
Boas, Abraham	Tiel 5 augustus 1882	Auschwitz 22 mei 1944	61 jaar
Woonadres: Nic. Maessstraat 110', A'dam		Beroep: directeur	
<p>• <i>Rebecca de Groot (Amsterdam 20 oktober 1882 – 22 mei 1944 Auschwitz), zijn vrouw,</i> - <i>Jeannette, dochter van Abraham en Rebecca (Amsterdam 17 november 1910 – 22 mei 1944 Auschwitz)</i> - <i>Levie Reens (Amsterdam 4 december 1904 – 22 mei 1944 Auschwitz), man van Jeannette, grossier,</i> - <i>Rudolf Joseph Reens (Amsterdam 20 november 1937 – 22 mei 1944 Auschwitz), zoon van Jeannette en Levie, 5 jaar</i> - <i>Willem Isidor (Amsterdam 15 mei 1915 – 22 mei 1944 Auschwitz), zoon van Abraham en Rebecca</i></p>			
Boas, Rebecca	Tiel 10 december 1885	Auschwitz 14 september 1942	56 jaar
Woonadres: Singel 61', A'dam		Beroep: huisvrouw	
<p>- <i>Hijman Cohen (Amsterdam 19 december 1878 – 17 september 1942 Auschwitz), haar man, ziekenfondsbede</i> • <i>Eveneens vermoord</i> - <i>Selma Cohen (Amsterdam 2 december 1913 – 5 november 1942 Auschwitz), hun dochter, leidster Rusthuis Apeldoornse Bos</i> - <i>Comprecht Nieweg (Amersfoort 24 juli 1908 – 31 januari 1945 Oranienburg – Extern Commando), man van Selma, leraar bij het Apeldoornse Bos</i> - <i>Benjamin Nieweg (Amsterdam 22 mei 1937 – 5 november 1942 Auschwitz), zoon van Selma en Comprecht, 5 jaar</i> - <i>Marie Herman Cohen (Amsterdam 4 augustus 1916 – 31 maart 1944 Auschwitz), dochter van Hijman en Rebecca, kantoorbediende</i> - <i>Louis Herman (Amsterdam 23 maart 1912), zoon van Hijman en Rebecca, overleefde de oorlog en overleed in 2004</i></p>			
Boas, Hermanus	Tiel 17 december 1887	Auschwitz 19 november 1943	55 jaar
Woonadres: Sarphatistraat 165, A'dam		Beroep: administrateur	
<p>- <i>Grietje Snapper (Amsterdam 19 mei 1888 - 19 november 1943), zijn vrouw, boekhouder</i></p>			

Boas, Mozes Benedictus	Tiel 17 juli 1889	Auschwitz ¹⁶⁾ 25 januari 1943	53 jaar
Woonadres: bewoner Apeldoornse Bos , A'doorn			
• <i>Ongehuwd</i>			
<i>'Apeldoornse Bos' is het synoniem voor het in de bosrijke omgeving van Apeldoorn gelegen Centraal Israëlitische Krankzinnigen Gesticht waar Joodse psychiatrische patiënten volgens de modernste inzichten werden behandeld. In de nacht van 21 op 22 januari 1943 werden alle patiënten, verward, in een dwangbuis en soms zelfs naakt in vrachtwagens naar een aan het Apeldoornse station gereedstaande goederentrein gebracht. Ongeveer de helft van het personeel ging, vaak vrijwillig, mee, de overige wisten te vluchten en onder te duiken. De laatsten vreesden wat zou komen omdat op 20 januari 1943 leden van de Ordedienst uit Westerbork waren aangekomen. De trein vertrok 's morgens om 7 uur en bracht 1.118 patiënten en 52 personeelsleden rechtstreeks naar Auschwitz – Birkenau. Daar werden zij allen direct bij aankomst vermoord. Over de manier waarop spreken de bronnen elkaar tegen: zij werden eerst vergast en daarna verbrand dan wel direct in de vuurkuilen gegooid.</i>			
Boas, Eva	Tiel 5 januari 1890	Auschwitz ¹⁵⁾ 6 september 1944	54 jaar
Woonadres: Sarphatistraat 165, A'dam		Beroep: huisvrouw	
- <i>Levie Mot (Amsterdam 25 oktober 1889 – 1 oktober 1944 Auschwitz), reiziger</i>			
Boas, Israel Benedictus	Tiel 16 januari 1895	Auschwitz ²⁴⁾ 12 februari 1943	48 jaar
Woonadres: Spaarnestraat 16, Den Haag		Beroep: handelsreiziger	
- <i>Judith Fransman (Amsterdam 24 februari 1906 – 12 februari 1943 Auschwitz), zijn vrouw</i> - <i>Benedictus Israël (Amsterdam 15 augustus 1930 – 12 februari 1943 Auschwitz), hun zoon, 12 jaar</i>			
Boas, Aaltje	Tiel 13 oktober 1891	Auschwitz 26 maart 1944	52 jaar
Woonadres: Reitzstraat 10, Den Haag		Beroep: huisvrouw	
- <i>Michiel Alexander Snoek ('s-Gravenhage 9 mei 1896 – 1 mei 1945 Auschwitz), haar man</i> - <i>Jacob Michiel Snoek (Den Haag 27 augustus 1920 – 23 februari 1945 Buchenwald) hun zoon, 24 jaar, elektriciën</i>			
Boas, Jacob	Tiel 1 februari 1894	Auschwitz 30 september 1942	48 jaar
Woonadres: Plataanstraat 12, Ouder Amstel		Beroep: koopman	
- <i>Zijn eerste vrouw, Dorothea Rosen overleed op 23 januari 1935.</i> - <i>Jeanette (Den Haag 28 februari 1921 – 28 augustus 1942 Auschwitz), hun dochter</i> - <i>Alfred (Den Haag 16 januari 1923 – 28 augustus 1942 Auschwitz), kleermaker, hun zoon</i> - <i>Catharina Trompetter (Amsterdam 28 november 1903 – 30 september 1942 Auschwitz), Jacob Boas' tweede vrouw</i>			
Boas, Rebecca	Tiel 9 september 1885	Auschwitz 14 september 1942	57 jaar
Woonadres: Singel 61', A'dam		Beroep: huisvrouw	
- <i>Markus Philipson (Avereest 1 januari 1880 – 14 september 1942 Auschwitz), haar man en ambtenaar b.d.</i>			
Brommet, Roosje Saartje	Tiel 3 maart 1920	Auschwitz ¹⁶⁾ 25 januari 1943	22 jaar
Woonadres: bewoner Apeldoornse Bos, A'doorn			
• <i>Ongehuwd</i>			

Bruin, Margaretha Roza de	Tiel 2 mei 1921	Auschwitz 30 september 1942	21 jaar
Woonadres: Den Texstraat 34, A'dam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Mozes Goldschmid (Harlingen 6 augustus 1916 – 30 augustus 1942 Auschwitz), haar man. Zij huwden toen zij 21 jaar was op 18 september 1940. Relatief veel jonge Joden kozen er voor jong te huwen: ongehuwde mannen werden eerder voor dwangarbeid opgeroepen dan gehuwde. • Betsij Glaser, (Nijmegen 24 maart 1892 – 28 september 1942 Auschwitz), haar moeder, had tot kort voor de oorlog een winkel aan de Groenmarkt 10 in Tiel met haar man • Benjamin de Bruin (Hardenberg 20 februari 1889 – 28 september 1942 Auschwitz), winkelbediende en vertegenwoordiger 			
Buren, Filip van	Tiel 17 januari 1906	Bergen-Belsen 27 januari 1945	28 jaar
Woonadres: Berglustlaan 82, Hillegersberg		Beroep: procuratiehouder	
<ul style="list-style-type: none"> • Zijn vrouw Marij Kattenburg, geboren te Rotterdam 8 februari 1908, en hun dochter hebben het verblijf in het Concentratiekamp Bergen - Belsen overleefd. 			
Buren, Jacob Mozes van	Tiel 12 oktober 1898	Sobibor ¹⁷⁾ 28 mei 1943	44 jaar
Woonadres: Zeigelbaan 12, Nijmegen		Beroep: slager	
<ul style="list-style-type: none"> - Bella Wolff (geboren Nijmegen 29 oktober 1902 – 28 mei 1943 Sobibor), zijn vrouw • Hun 4 kinderen werden vermoord - Simon (Nijmegen 24 januari 1926 – 28 mei 1943 Sobibor), 17 jaar - Jacob Meijer (Nijmegen 14 januari 1928 – 28 mei 1943 Sobibor), 15 jaar - Regina Hanna (Nijmegen 16 mei 1929 – 28 mei 1943 Sobibor), 14 jaar - Hanna Carolina (Nijmegen 8 februari 1941 – 28 mei 1943 Sobibor), 2 jaar 			
Buren, Mozes van	Tiel 29 januari 1900	Auschwitz ⁶⁾ 30 april 1943	43 jaar
Woonadres: Berglustlaan 82, Hillegersberg		Beroep: fabrikant	
<ul style="list-style-type: none"> - Rebecca de Casseres (Amsterdam 23 april 1896 – 5 november 1942), zijn vrouw - Duifje van Buren (Rotterdam 5 juni 1929 – 5 november 1942 Auschwitz), hun dochter, 13 jaar - Simon (Rotterdam 13 juli 1925 - 30 juni 1944 'ergens in Midden Europa'), hun zoon, 18 jaar • Twee van de kinderen van Mozes en Rebecca overleefden de oorlog 			
Buuren, Rebekka van	Tiel 4 januari 1913	Auschwitz ¹⁶⁾ 25 januari 1943	30 jaar
Woonadres: Apeldoornsebos, A'doorn		Beroep: verpleegster	
<ul style="list-style-type: none"> - Zij werd vanaf haar werk als verpleegster van het Centraal Israëlitisch Krankzinnigen Gesticht in Apeldoorn samen met de patiënten afgevoerd en vermoord 			
Cohen, Josephine	Tiel 4 oktober 1863	Westerbork 20 mei 1943	79 jaar
Woonadres: Bierstraat 2, Lochem		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Haar stoffelijk overschot is op 21 mei 1943 gecremeerd en de urn is bijgezet op de Joodse begraafplaats in Diemen. - Sander Vromen (Lochem 11 juni 1852 - 13 december 1925) • Hun drie kinderen, schoonzoon en kleindochter werden vermoord - Salomon Joseph Vromen (Lochem 6 december 1895 – 31 maart 1943 Midden – Europa) - Mozes Vromen (Lochem 6 juli 1897 – 16 juli 1943 Sobibor), ²⁰⁾ lederhandelaar, - Cato Vromen (Lochem 14 april 1903 – 21 mei 1943 Sobibor), ⁷⁾ - Izaäk Leverpoll (Borculo 9 februari 1889 – 21 mei 1943 Sobibor), man van Cato - Jannetje Leverpoll (15 december 1931 – 21 mei 1943 – Sobibor), dochter van Cato en Izaäk, 11 jaar 			

Cohen, Sientje	Tiel 5 oktober 1864	Auschwitz ¹⁸⁾ 14 januari 1943	78 jaar
Woonadres: Markt 5 , Arnhem		Beroep: directrice Joods Tehuis Arnhem 'Beth Mikloth Lezikno'	
• <i>Ongehuwd</i>			
Cohen, Izaäk Mozes	Tiel 6 september 1866	Sobibor ²⁾ 5 maart 1943	76 jaar
Woonadres: Dongestraat 1, A'dam		Beroep: handelsagent	
- <i>Agnes Josephs (Jever [Dld.] 8 november 1872 – 5 maart 1943 Sobibor)</i> - <i>Ernst Mozes (Tiel 21 april 1907), hun zoon, overleefde de oorlog en overleed in 1976 in Jerusalem</i>			
Cohen, Johanna	Tiel 26 juni 1868	Auschwitz 14 januari 1943	74 jaar
Woonadres: Markt 5, Arnhem		Beroep: pensionhoudster	
- <i>Hartog Hurwitz (Arnhem 4 oktober 1870 – 17 maart 1936 Arnhem)</i>			
Cohen, Jozef Mozes	Tiel 28 december 1872	Auschwitz 21 september 1942	69 jaar
Woonadres: Vechtstraat 162 hs, A'dam		Beroep: slijter / reiziger	
- <i>Louise Prins (Alkmaar 5 mei 1876 – 10 maart 1925), eerste vrouw</i> - <i>Mozes (Tiel 1 januari 1900 – 4 december 1954 Geldrop), zoon</i> - <i>Charlotte Grunwald (Den Helder 30 januari 1880 – 21 september 1942 Auschwitz), tweede vrouw van Jozef Mozes Cohen, weduwe van Julius Jacob Menko</i>			
Cohen, Kaatje	Tiel 22 december 1896	Auschwitz 19 oktober 1942	45 jaar
Woonadres: Proveniersplein 12, R'dam		Beroep: huisvrouw	
- <i>Jacob Hoogstraal (Appingedam 17 november 1893 – 31 maart 1944 'ergens in Midden-Europa'), haar man, koopman</i> - <i>Engelina (Rotterdam 14 mei 1932 – 19 oktober 1942 Auschwitz), dochter, kantoorbediende, 19 jaar</i> - <i>Leo (Rotterdam 23 maart 1927 – 31 maart 1944 'ergens in Midden-Europa'), hun zoon, 17 jaar</i>			
Cohen, Mozes	Tiel 4 maart 1901	Auschwitz 7 november 1942	41 jaar
Woonadres: Stadhouderskade 135, A'dam		Beroep: kunstschilder	
<i>Mozes Cohen werd op 4 maart 1901 in Tiel in de Kerkstraat geboren als zoon van slager Levie Abraham Cohen en Rosina Levie. Woonde in Amsterdam aan de Stadhouderskade 135. Mozes volgde een tekenopleiding en werd beeldend kunstenaar. Van zijn hand zijn verschillende werken bewaard gebleven in o.a het Flipje-en Streekmuseum te Tiel. In 1928 voltooide hij zijn aldaar in 1921 begonnen studie aan de Rijksacademie voor beeldende Kunsten te Amsterdam. Daarna gaf hij tekenles aan de Hendrick de Keijzerschool in Amsterdam en werkte in opdracht voor o.a. de gemeente Amsterdam. Een overgekalkte wandschildering in een voormalige gemeentelijke kantine is bij een verbouwing aldaar teruggevonden en gerestaureerd. Tijdens de oorlog was hij tekenleraar aan de Joodse HBS. Mozes werkte in de oorlog aan de vervalsing van persoonsbewijzen. Tijdens zijn vlucht naar Zwitserland werd hij op 28 september 1942 opgepakt, samen met zijn Tielse neef Josef Bartels, bij het Franse grensplaatsje Gex. Via het Franse doorgangskamp Drancy is hij gedeporteerd naar Auschwitz waar hij op 7 november werd vermoord.</i>			
Cohen, Henriëtte	Tiel 21 november 1849	Rotterdam 27 november 1941	92 jaar
Woonadres: Lisstraat 25b, R'dam		Beroep: huisvrouw	
- <i>Stierf een natuurlijke dood. Begraven op Joodse begraafplaats aan Toepad Rotterdam</i>			

Dam, Nico van	Tiel 1 maart 1893	Auschwitz 1 november 1942	49 jaar
Woonadres: Justus van Effenstr. 12b, Utrecht		Beroep: ambtenaar NS	
- Nathaliëna Magnús (Smilde 1 november 1894 – 29 oktober 1942 Auschwitz), zijn vrouw			
Dijk, Dina van	Tiel 20 augustus 1884	Auschwitz 5 februari 1943	58 jaar
Woonadres: Tugelaweg 42", A'dam		Beroep: huisvrouw	
- Hartog d'Oliveijra (Amsterdam 12 mei 1868 – 20 mei 1939 Amsterdam), haar man. Begraven op Portugees-Israëlitische begraafplaats Ouderkerk aan de Amstel			
• Hun kinderen			
- Martha Hes d'Oliveijra (Amsterdam 14 september 1922 – 5 februari 1943 Auschwitz), naaister, 20 jaar			
- Louis d'Oliveijra (Amsterdam 5 januari 1924 – 30 september 1942), kleermaker, 18 jaar			
- Henri d'Oliveijra (Amsterdam 26 februari 1929 – 5 februari 1943) 13 jaar			
Dijk, Meijer van	Tiel 5 oktober 1885	Auschwitz 3 september 1943	57 jaar
Woonadres: Lekstraat 23, A'dam		Beroep: colporteur	
- Irma Pels (Delfzijl 5 april 1897 - 3 september 1943 Auschwitz), zijn vrouw			
- Rosetta Else Levie (Den Haag 18 juni 1921 - 3 september 1943 Auschwitz), dochter uit haar eerste huwelijk met haar in 1936 overleden man Samson Levie			
- Albert Emanuel Stork (Amsterdam 9 oktober 1920 – 31 maart 1944 op een onbekende plek), man van Rosette Else Levie			
Dijk, Naatje van	Tiel 1 februari 1887	Sobibor ¹⁹ 4 juni 1943	56 jaar
Woonadres: Achterom 44, Hilversum		Beroep: huisvrouw	
- Aäron van Kollem (Amsterdam 26 oktober 1888 – 27 februari 1943 Sobibor), haar man, schoenmaker			
• Hun zes kinderen zijn op diverse locaties vermoord			
- Hester (Amsterdam 1 oktober 1913 – 31 januari 1944 Auschwitz)			
- Abraham (Amsterdam 23 maart 1915 – 7 februari 1945 Groß-Rosen)			
- Schoontje (Amsterdam 5 maart 1917 – 4 juni 1943 Sobibor)			
- Pieter Schaap (Hilversum 8 juli 1917 – 4 juni 1943 Sobibor), haar man, koopman			
- Jitha Schaap (Hilversum 30 oktober 1940 – 4 juni 1943 Sobibor), hun dochter, 2 jaar			
- Helena (Amsterdam 14 augustus 1918 – 4 juni 1943 – Sobibor)			
- Jozef Schaap (Hilversum 6 februari 1919 – 4 juni 1943 Sobibor), haar man			
- Esther (Amsterdam 20 augustus 1922 – 30 september 1942 Auschwitz), 20 jaar			
- Anna (Amsterdam 23 mei 1925 – 30 september 1942 - Auschwitz), 17 jaar			
Dijk, Philip van	Tiel 24 juni 1907	Sobibor ²⁰ 16 juli 1943	36 jaar
Woonadres: Eemstraat 64, A'dam		Beroep: handelsreiziger	
- Keetje Kalf (Amsterdam 31 mei 1910 – 26 januari 1943 Auschwitz), zijn vrouw, apothekersassistente			
Dijk, Rosa Rika van	Tiel 30 april 1871	Sobibor ²⁰ 16 april 1943	71 jaar
Woonadres: Rodenburghlaan 28, Nwr. Amstel		Beroep: huisvrouw	
- Joseph Sarluij (Amsterdam 28 oktober 1874 – 16 april 1943), haar man, koopman			
• Uit dit huwelijk mogelijk drie kinderen waarvan er één, een zoon, de oorlog zou hebben overleefd.			
- Hester Alexandrina (Nieuwer Amstel 4 april 1906 – 30 september 1942 Auschwitz), dochter, vertegenwoordigster			
- Isidore van Engers (Soerabaja 25 augustus 1908 – 11 augustus 1942 Auschwitz), man van Hester, koopman			
• Het enige kind van Hester en Isidore overleefde de oorlog			

Duijl, Jacob van	Tiel 3 september 1858	Sobibor ³⁾ 26 maart 1943	84 jaar
Woonadres: Tulpstraat 36, Delft		Beroep: koopman / lompenhandelaar	
		• <i>Rosetta Nathans (Vries 3 september 1872 – 26 maart 1943 Sobibor), zijn vrouw</i>	
Duijl, Heintje van	Tiel 20 januari 1888	Sobibor ⁴⁾ 14 mei 1943	55 jaar
Woonadres: Voorstadslaan 77, Nijmegen		Beroep: huisvrouw	
		• <i>Leonardus van Brink (Lienden 10 juli 1887 – 14 mei 1943 Sobibor), haar man, huisschilder</i> • <i>Het echtpaar had drie kinderen die allen, door hun gemengde huwelijken, de oorlog hebben overleefd.</i>	
Duijl, Mozes Samuel van	Tiel 31 maart 1889	Auschwitz ¹⁶⁾ 25 januari 1943	53 jaar
Woonadres: bewoner Apeldoornse Bos, A'doorn			
		• <i>Ongehuwd</i>	
Elte, Daniel	Tiel 6 februari 1871	Auschwitz 4 juni 1943	72 jaar
Woonadres: Plantage Badlaan 3, A'dam		Beroep: diamantbewerker	
		- <i>Sophia Stibbe (Philadelphia 2 september 1867 – 4 juni 1943 Auschwitz), zijn vrouw</i> - <i>Vit Jacob Elte (Antwerpen 13 oktober 1902 – 12 juni 1945 Auschwitz), zoon, als gevolg van de eerdere ontberingen in het kamp</i> • <i>Daniel Elte, diamantbewerker, was medeoprichter van het tijdschrift 'De levende natuur' (1896, met J.P. Thijssse). Zijn aanvraag om te mogen behoren tot de bevoorrechte groep Joden die in Barneveld werd gehuisvest, werd ondanks de aanbeveling van Thijssse, afgewezen. Op de Barneveld lijst stonden 670 bekende wetenschappers, artsen, industriëlen en kunstenaars. Zij hadden een bevoorrechte status en werden pas op 6 september 1944 naar Teresienstadt getransporteerd. Een aanzienlijk deel van de groep overleefde de oorlog.</i>	
Emanuel, Carolina	Tiel 14 maart 1857	Sobibor ⁵⁾ 13 maart 1943	85 jaar
Woonadres: Weesperplein 1 Joodse Invalide, A'dam		Beroep: geen	
		• <i>Ongehuwd</i>	
Emanuel, Cato	Tiel 7 juni 1874	Sobibor ⁶⁾ 30 april 1943	68 jaar
Woonadres: Weesperplein 1 Joodse Invalide, A'dam		Beroep: geen	
		- <i>Abraham Zadoks (Dordrecht 2 augustus 1868 – 30 april 1943 Sobibor) haar man, commissionair in effecten</i> - <i>Jenny (Dordrecht 20 mei 1905 – 16 juli 1943), dochter, van beroep analiste en kantoorbediende</i> - <i>Jacob Vos (Beilen 15 juni 1913 – 16 juli 1943 Sobibor), haar man, analist</i> - <i>Philip (Dordrecht 3 november 1901 – 20 april 1945 'Aussen Kommando' Wüstegiersdorf), hun zoon, elektrotechnicus</i> • <i>Paulina Faynlebe, zijn vrouw, en hun zoon Robert Zadoks hebben de oorlog overleefd</i>	
Emanuel, Henriette	Tiel 30 juni 1877	Auschwitz 17 september 1942	65 jaar
Woonadres: Holendrechtstraat 11', A'dam		Beroep: huisvrouw	
		- <i>Samuel Joseph van Dam (Oisterwijk 21 oktober 1872 – 17 september 1942 Auschwitz), haar man, koopman in furnituren</i>	
Frank, Andries	Tiel 4 maart 1914	Auschwitz ⁶⁾ 30 april 1943	29 jaar
Woonadres: Plantage Franschelaan 11 hs, A'dam		Beroep: kok	
		- <i>Hanna Vogel (Amsterdam 19 februari 1918 – 12 februari 1943 Auschwitz), zijn vrouw, gordijnenmaakster</i>	

Gersons, Elisabeth Carolina	Tiel 25 april 1911	Auschwitz 19 februari 1943	31 jaar
Woonadres: Kniestraat 13, Appingedam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Maurits Joost de Vries (Appingedam 23 januari 1908 – 7 augustus 1942 Auschwitz), haar man, stoffeerder en stucadoor - Rosa Henriëtte (Appingedam 21 mei 1939 – 19 februari 1943) 3 jaar hun dochter 			
Gersons, Henriette Rosa	Tiel 18 januari 1874	Auschwitz 28 januari 1944	70 jaar
Woonadres: Javastraat 116, Nijmegen		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Moritz van der Hove (Winschoten 1 november 1874 – 1920), haar man, 45 jaar, koopman - Lowi in 1907, hun zoon, 2 jaar - Betty (Winschoten 10 mei 1908 – 27 november 1942 Auschwitz), hun dochter ²¹⁾ - Jonas Glaser (Nijmegen op 17 juli 1904 – 31 maart 1944 'ergens in Midden – Europa), man van Betty, koopman • De drie kinderen van Jonas Glaser en Betty Gersons - Henri Carl (Nijmegen 11 augustus 1934 – 27 november 1942 Auschwitz), 8 jaar - Bernard (Nijmegen 3 mei 1936 – 27 november 1942) 6 jaar - Rudi (Nijmegen 5 april 1942 - 27 november 1942), 3 jaar 			
Gersons, Naatje	Tiel 18 januari 1876	Sobibor ³⁾ 6 maart 1943	67 jaar
Woonadres: Milletstraat 23 hs, A'dam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Salomon Meijers (Zwolle 10 juni 1876 – 26 maart 1943 Sobibor), haar man, mantelconfectioneur en koopman - Elisabeth (Maastricht 8 juni 1906 – 11 februari 1994 Auschwitz), winkelierster. Weduwe van Hijman Stibbe (Zwolle 16 oktober 1887 – 19 oktober 1938 Heerlen), hun dochter • Hun beide kinderen hebben de oorlog in de onderduik overleefd. 			
Gersons, Rosette	Tiel 22 februari 1878	Auschwitz 12 oktober 1942	63 jaar
Woonadres: Kerkstraat 12, Hooγεveen		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Hermannus Polak (Sleen 22 december 1871 – 12 oktober 1942 Auschwitz), haar man, koopman - Bettje (Bep) (Hooγεveen 16 februari 1907 – 9 november 1943 Auschwitz), hun dochter - Barend van Zuiden, (Hooγεveen 1 juni 1892 – 1 januari 1944 Extern Kommando Faulbrück), man van Bettje, manufacturist - Benjamin David (Hooγεveen 25 maart 1909 – 14 oktober 1944 Vuren), hun zoon. Hij werd door de Duitsers omgebracht bij Vuren. Toen hij bevrijd Zuid Nederland trachtte te bereiken door de Waal over te zwemmen. Tijdens zijn overtocht ontdekt en neergeschoten 			
Gersons, Josephine	Tiel 11 april 1883	Auschwitz 28 januari 1944	60 jaar
Woonadres: Sint Annastraat 69, Nijmegen		Beroep: verpleegster	
<ul style="list-style-type: none"> - Adolf Abraham Gersons (Tilburg 26 juli 1886 – 5 november 1942 Auschwitz), haar man, confectiefabrikant - Bernard (Nijmegen op 12 mei 1930 – 31 oktober 1944 Auschwitz), hun zoon. In 1943 tijdens onderduik opgepakt 			
Ham, Sara van der	Tiel 15 april 1898	Auschwitz 12 oktober 1942	44 jaar
Woonadres: Scheldestraat 103, Den Haag		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Bernard van Gelder (Den Haag 23 januari 1897 – 31 januari 1943 Auschwitz), haar man, boekbinder - Alexander van Gelder (Den Haag 14 maart 1928 – 12 oktober 1942 Auschwitz), hun zoon, 14 jaar 			

Heigmans, Jeanette Elizabeth	Tiel 20 september 1874	Sobibor ²⁾ 5 maart 1943	68 jaar
Woonadres: Wolthuissingel 1, Purmerend		Beroep: onderwijzeres	
• <i>Zij was ongehuwd</i>			
Heigmans, Celine Judith	Tiel 27 april 1882	Sobibor ⁶⁾ 30 april 1943	61 jaar
Woonadres: Daniël Willinkplein 30, A'dam		Beroep: costumière	
- <i>Simon Pool (Amsterdam 11 april 1881 – 30 april 1943 Sobibor), haar man, makelaar in verzekeringen</i> - <i>Max (Amsterdam op 25 juli 1913 – 30 april 1943 Sobibor), hun oudste zoon, architect</i> • <i>De overige twee kinderen overleefden de oorlog in de onderduik.</i>			
Heigmans, Clara Milka	Tiel 23 november 1885	Sobibor ³⁾ 26 maart 1943	57 jaar
Woonadres: Roelof Hartplein 4, A'dam		Beroep: huishoudster	
• <i>Ongehuwd – zij woonde in 'Het Nieuwe Huis' voor ongehuwden</i>			
Heijden, Johanna Hendrina van der	Tiel 30 december 1880	Sobibor ⁴⁾ 14 mei 1943	62 jaar
Woonadres: Achter het Stadhuis 10, Den Bosch		Beroep: huisvrouw	
• <i>Zij woonde samen met haar vier eveneens ongehuwde zusters in het Joodse Rusthuis in Den Bosch</i> - <i>Catharina Hendriette (Den Bosch 19 juli 1882 – 14 mei 1943 vermoord in Sobibor)</i> - <i>Sara Hendrina (Den Bosch 25 januari 1884 – 15 mei 1943 vermoord in Sobibor)</i> - <i>Carolina Hendrina (Den Bosch 17 september 1889 – 14 mei 1943 vermoord in Sobibor)</i> - <i>Betsy (Den Bosch 10 december 1890 – 16 april 1943 vermoord in Sobibor)</i> - <i>Hun oudste, in Tiel geboren, broer Michiel overleed op 24 september 1940 in Den Bosch en werd begraven in Oisterwijk.</i> • <i>Slachtoffer van de sjoa werden verder Hartog Salomon [1885], gehuwd, evenals</i> - <i>Henriette Johanna [1888], weduwe van Jacob Abr. de Jong.</i> - <i>Isaak Machiel [1897], de jongste van de kinderen, kwam om in de vernietigingskampen.</i> - <i>De weduwe van Salomon Mozes, in 1929 overleden, Henriëtte de Boers, werd vermoord in Auschwitz</i> - <i>Zijn weduwe Henriette de Boers (A'dam 1896) werd omgebracht in Auschwitz.</i> - <i>Broer Mozes Nathan Machiel [1893] tenslotte overleed in het eerste levensjaar.</i>			
Heimans, Benjamin	Tiel 28 februari 1903	Sobibor ²²⁾ 9 april 1943	40 jaar
Woonadres: 1 ^e Oosterparkstr. 171, A'dam		Beroep: vertegenwoordiger	
- <i>Clara Dribbel (Amsterdam 1 augustus 1900 – 9 april 1943 Sobibor), zijn vrouw</i>			
Hes, Jacob	Tiel 17 augustus 1862	Westerbork ¹³⁾ 11 juni 1943	60 jaar
Woonadres: Plantage Franschelaan 34, A'dam		Beroep: onbekend	
• <i>Hij is begraven op de Nederlands Israëlitische begraafplaats te Muiderberg.</i> - <i>Dina Frijdag (Groningen 2 mei 1865 – 2 juli 1943 Sobibor), zijn vrouw</i>			
Hes, Hanneke	Tiel 24 april 1868	Sobibor ¹⁾ 23 april 1943	74 jaar
Woonadres: Nog onbekend (AVG), R'dam		Beroep: huisvrouw	
- <i>Jacob van Emden (Rotterdam 22 oktober 1872 overleed in 1933), haar man.</i> • <i>Hun twee kinderen werden net als hun moeder vermoord:</i> - <i>Esther (Rotterdam 23 augustus 1903 – 21 mei 1943 Sobibor)</i> - <i>Salomon van Gelderen (Vlaardingse 30 maart 1893 – 22 mei 1944 Auschwitz), de man van Esther</i>			

Hes, Hartog	Tiel 24 maart 1896	Sobibor 21 mei 1943	47 jaar
Woonadres: Kromme Mijdrechtstraat 1 , A'dam		Beroep: winkelier en marktkoopman	
• <i>Ongehuwd</i>			
Hes, Jeannette	Tiel 31 juli 1895	Sobibor ⁸⁾ 2 april 1943	47 jaar
Woonadres: Levendaal 8, Leiden		Beroep: huisvrouw	
- <i>Emanuel Mendelson (Amsterdam 7 augustus 1893 – 2 april 1943 Sobibor), haar man, koster</i>			
• <i>Vier kinderen werden net als hun ouders vermoord</i>			
- <i>Jozeef (Nijmegen 29 januari 1926 – 2 april 1943 Sobibor), 17 jaar</i>			
- <i>Tobias Herman (Nijmegen 26 april 1928 – 2 april 1943 Sobibor), 14 jaar</i>			
- <i>Meyer Mozes (Nijmegen 23 december 1932 – 2 april 1943 Sobibor), 10 jaar</i>			
- <i>Herman Benjamin (Tiel 17 augustus 1936 – 2 april 1943 Sobibor), 6 jaar</i>			
• <i>Dochter Mia overleefde de oorlog</i>			
Hes, Judith	Tiel 10 augustus 1891	Auschwitz ⁹⁾ 20 maart 1943	51 jaar
Woonadres: Sarphatipark 114 ^{''''} , A'dam		Beroep: kantoorbediende	
• <i>Ongehuwd</i>			
Hes, Helena	Tiel 17 april 1866	Auschwitz 19 februari 1943	76 jaar
Woonadres: Mariastraat 17, Apeldoorn		Beroep: huisvrouw	
- <i>Salomon Abraham Witsen (Rotterdam 25 februari 1867 – 19 februari 1943 Auschwitz), haar man, godsdienstonderwijzer</i>			
- <i>Sara Dina van Witsen (Woerden 19 maart 1894 – 23 april 1943 Sobibor), hun dochter</i>			
- <i>Herman Nieweg (Amsterdam 4 augustus 1892 – 23 april 1943 Sobibor), de man van Sara</i>			
- <i>Betty Helene Nieuweg (Rotterdam 29 januari 1918 – 31 juli 1944 Auschwitz). Gehuwd met M. Waterman</i>			
Hijmans, Frederika Dina	Tiel 19 augustus 1871	Sobibor ¹⁰⁾ 16 april 1943	71 jaar
Woonadres: Waalstraat 40, A'dam		Beroep: huisvrouw	
- <i>Tobias Groenman (1866 - 23 januari 1942 Amsterdam), makelaar</i>			
• <i>Het echtpaar had een of meer kinderen; één overleefde de oorlog</i>			
Hirsch, Esther	Tiel 2 april 1863	Sobibor ¹⁴⁾ 23 juli 1943	80 jaar
Woonadres: Mecklenburglaan 19, Bussum		Beroep: huisvrouw	
- <i>Jacob Visser (Deventer 18 februari 1851 – 5 mei 1943 Westerbork), haar man, slager</i>			
- <i>Asser Visser (Deventer 31 december 1898 – 15 maart 1945 'Midden-Europa (Katowice)), hun zoon, koopman, vernoemd naar zijn grootvader Asser Hirsch.</i>			
• <i>Elvire Ossedrijver, echtgenote, en hun twee kinderen Bertie Esther en Ennie Elvire overleefden de oorlog</i>			
Hirsch, Elize	Tiel 29 juni 1868	Sobibor ⁴⁾ 14 mei 1943	74 jaar
Woonadres: Stephensonstraat 65, Den Haag		Beroep: onderwijzeres	
- <i>Joachim Rood (Maarssen 1864 - 4 mei 1939 Den Haag).</i>			
- <i>Adolf Bernard (Surakarta 1897 – 15 oktober 1944 Groningen overleden), hun zoon, gemengd gehuwd</i>			
• <i>Waarschijnlijk overleefde één van hun drie kinderen de oorlog</i>			

Hirsch, Rachel	Tiel 15 september 1869	Sobibor ⁵⁾ 13 maart 1943	73 jaar
Woonadres: Binnenwatersloot 17, Delft		Beroep: muziklerares	
<ul style="list-style-type: none"> • Ongehuwd • Rachel Hirsch in 1935 lid van de Vereniging Kunstkring Delft. Op 23 oktober 1942 ondernam zij een mislukte zelfmoordpoging om op 5 maart 1943 vanuit Westerbork te worden gedeporteerd. Acht dagen later werd zij vermoord. 			
Kleerekoper, Betsie	Tiel 29 september 1877	Sobibor ¹⁴⁾ 23 juli 1943	65 jaar
Woonadres: De Lairessestraat 151hs, A'dam		Beroep: huisvrouw	
- Gerard Polak (Amsterdam 9 april 1868 – 28 augustus 1940 Amsterdam), haar man, agent in meel			
Leeuw, Catharina de	Tiel 1 april 1864	Sobibor ²⁾ 5 maart 1943	78 jaar
Woonadres: Boomgaardstraat 104, R'dam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Isaäk van der Sluijs (Rotterdam 29 december 1863 – 11 april 1937 Rotterdam), haar man • Hun beide dochters werden in Auschwitz vermoord - Henderijntje (Rotterdam 18 november 1892 – 19 oktober 1942 (Auschwitz), huisvrouw - Isaac van Gigh (Rotterdam 29 december 1891 – 31 maart 1944 'ergens in Midden-Europa'), man van Henderijntje, koopman in groenten - Rosa (Rotterdam 31 juli 1904 - 19 oktober 1942 Auschwitz), verkoopster Hun huis ging verloren tijdens het bombardement op Rotterdam 			
Leeuw, Engelina de	Tiel 5 juni 1859	Nijmegen 1 januari 1943	83 jaar
Woonadres: Jekerstraat 4, A'dam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Meijer Seemer (Rotterdam 19 mei 1863 – 1918), haar man, 1^e violist Concertgebouw Orkest • Hun dochters werden in Auschwitz vermoord - Hendrina (Utrecht 6 december 1885 – 6 maart 1944) - Elisabeth (Amsterdam 29 augustus 1889 – 6 maart 1944) Auschwitz, kantoorbediende <p>Engelina Seemer – de Leeuw was ondergedoken in Nijmegen en kwam daar te overlijden. Een normale begrafenis was door haar illegale verblijf in Nijmegen onmogelijk. Daarom werd zij heimelijk in de tuin van haar onderduikadres begraven. Na de oorlog werd zij herbegraven op de Joodse begraafplaats in Diemen. Hendrina en Elisabeth zijn na het overlijden van hun moeder door verraad opgepakt en gedeporteerd.</p>			
Leeuw, Elisabeth de	Tiel 14 juni 1860	Sobibor ¹⁾ 23 april 1943	82 jaar
Woonadres: Beukelsdijk 32a, R'dam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Levi de Leeuw (Oude Tonge 3 november 1861 – 23 april 1943 Sobibor) haar man, beroep niet bekend - Mozes (Rotterdam 11 februari 1887 – 27 augustus 1943 Auschwitz), hun zoon, winkelier 			

Leeuw, Isaïc Meijer de	Tiel 8 juli 1865	Auschwitz 19 oktober 1942	77 jaar
Woonadres: Bisschopstraat 25, Oldenzaal		Beroep: onbekend	
<ul style="list-style-type: none"> - Truda Cohen (Leeuwarden 9 november 1869 – 25 december 1937 Rotterdam), zijn vrouw - Meijer de Leeuw (Rotterdam 17 maart 1908 - 31 maart 1944 Auschwitz), hun zoon - Sara Manassen (Rotterdam 19 september 1913 – 23 juli 1943 Sobibor), de vrouw van Meijer de Leeuw - Cato de Leeuw (Rotterdam 13 augustus 1909 – 19 oktober 1942 Auschwitz, hun dochter - Salomon Minco (Oldenzaal 21 juni 1905 – 31 maart 1944 'ergens in Midden-Europa'), haar man, koopman <ul style="list-style-type: none"> • Hun kinderen werden gelijk met hun moeder Cato Minco – de Leeuw op vermoord: - Truda Minco (Oldenzaal 24 januari 1939 – 19 oktober 1942 Auschwitz), 3 jaar - Lea Paulina Minco (Oldenzaal 12 oktober 1944 – 19 oktober 1942 in Auschwitz), 2 jaar - Jehudith Minco (Oldenzaal 21 juli 1942 – 19 oktober 1942 Auschwitz) 2 maanden 			
Leeuwen, Alexander van	Tiel 17 oktober 1870	Auschwitz 19 oktober 1942	72 jaar
Woonadres: Rodenrijschestraat 20, R'dam		Beroep: onbekend	
<ul style="list-style-type: none"> - Martha Cahen (Den Bosch 4 februari 1876 – 17 september 1938), zijn vrouw. • Hun vijf kinderen werden allen vermoord: <ul style="list-style-type: none"> - Abram Jonas (Rotterdam 18 oktober 1905 – 31 december 1943 'ergens in Midden – Europa') - Johan (Rotterdam 8 december 1906 – 31 maart 1944 Auschwitz), vertaler - Henriette Margaretha (Rotterdam 15 juli 1910 – 19 februari 1943 Auschwitz), verkoopster - Ferdinand (Rotterdam 10 februari 1914 – 30 september 1942 Auschwitz), borstelmaker - Isidor Joseph (Rotterdam 13 april 1917 – 30 september 1942 Auschwitz), vertegenwoordiger 			
Leeuwen, Sara Hendrika van	Tiel 10 juni 1872	Sobibor ³⁾ 26 maart 1943	70 jaar
Woonadres: Weesperplein 1 Joodse Invalide, A'dam		Beroep: geen	
<ul style="list-style-type: none"> - Nathan Bouwman (Utrecht 24 mei 1873 – 10 maart 1943 Westerbork), haar man, koopman en reiziger in schoenen - Judith Bouwmans (Utrecht 27 januari 1904 – 23 juli 1943 Sobibor), dochter - Emanuel Poons (Amsterdam 10 november 1903 – 23 juli 1943 Sobibor), haar man, accountant ¹⁴⁾ - Johanna Poons (Amsterdam 7 juli 1932 - 23 juli 1943 Sobibor), 11 jaar - Henny Poons (Amsterdam 14 juni 1936 – 23 juli 1943 Sobibor), 7 jaar 			
Leeuwen, Meijer van	Tiel 1 juli 1874	Sobibor ¹⁴⁾ 14 mei 1943	68 jaar
Woonadres: C 23 a, Vught		Beroep: winkelier	
<ul style="list-style-type: none"> - Froukje van Wijk (Veendam 6 maart 1870 – 7 april 1939 in Amsterdam), zijn vrouw - Benjamin (Amsterdam 9 mei 1904 – 9 augustus 1943 Sobibor), zoon, employé bij de HEMA 			
Leeuwen, Abraham van	Tiel 6 maart 1879	Auschwitz 26 maart 1944	65 jaar
Woonadres: Ceintuurbaan 266, A'dam		Beroep: onbekend	
<ul style="list-style-type: none"> - Maria Doodewaard (Rotterdam op 19 januari 1885, overleefde de oorlog en overleed in 1966), zijn vrouw - Benjamin (Rotterdam 23 november 1916 – 27 september 1941 Mauthausen), hun zoon, winkelbediende. Op 11 juni 1941 in Amsterdam-Zuid opgepakt bij een razzia. • Alexander, (Rotterdam 3 juni 1919) overleefde de oorlog 			

Leeuwen, Roosje van	Tiel 31 maart 1872	Auschwitz 26 februari 1943	70 jaar
Woonadres: Vechtstraat 21, A'dam		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Benjamin Groonheim (Venlo 13 december 1871 – 26 februari 1943 Auschwitz), haar man - Judith (Amsterdam 12 februari 1913 – 16 juli 1943 Sobibor), dochter, werkster - Daniël Lever (Amsterdam 14 juni 1918 – 16 juli 1943²⁰ Sobibor), haar man, sigarenwinkelier 			
Leeuwen, Maria van	Tiel 24 juni 1874	Auschwitz 15 oktober 1942	68 jaar
Leeuwen, Esther van	Tiel 5 augustus 1876	Auschwitz 15 oktober 1942	66 jaar
Leeuwen, Rebekka van	Tiel 23 november 1882	Auschwitz 15 oktober 1942	59 jaar
Woonadres: Prins Hendrikkade 112a, R'dam		Beroep: onbekend	
<ul style="list-style-type: none"> • Alle drie de zussen zijn ongehuwd 			
Leeuwen, Hendrijtje van	Tiel 19 januari 1879	Sobibor 20 november 1942	63 jaar
Woonadres: Haagweg 189, Rijswijk		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Louis van der Ham (Den Haag 5 mei 1878 – 20 november 1942 Auschwitz), haar man, reiziger - Sara van der Ham (Breda 1 juni 1907 – 23 juli 1943 Sobibor), dochter - Leon Kukenheim (Amsterdam 28 mei 1899 – 23 juli 1943 Sobibor), man van Sara, inkoper 			
Leeuwen, Maria van	Tiel 18 oktober 1881	Auschwitz 5 november 1942	61 jaar
Woonadres: Frederiklaan 39, Rijswijk		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Alexander van Coevorden (Strijen 6 maart 1882 – 5 november 1942 Auschwitz), vertegenwoordiger • Hun kinderen werden allen vermoord - Roosje van Coevorden (Middelburg 7 september 1912 – 5 november 1942 Auschwitz), dochter - Emile Leviticus (Grave 1 februari 1908 – 31 maart 1943 'ergens in Midden-Europa'), man van Roosje - Sara van Coevorden (Middelburg 1 december 1915 – 5 november 1942 Auschwitz), hun dochter - Aäron van Coevorden (Middelburg 7 juli 1917 – 28 januari 1943 Auschwitz), hun zoon 			
Lichtenstein, Magdalena Johanna	Tiel 27 september 1885	Sobibor ¹⁾ 23 april 1943	57 jaar
Lichtenstein, Johanna	Tiel 7 april 1887	Sobibor ¹⁾ 23 april 1943	56 jaar
Woonadres: Lisstraat 25b, R'dam		Beroep: onbekend	
<ul style="list-style-type: none"> • Beiden ongehuwd 			
Maas, Philip	Tiel 12 november 1887	Auschwitz 13 november 1942	55 jaar
Woonadres: Nwe. Herengracht 65, A'dam		Beroep: fotograaf	
<ul style="list-style-type: none"> - Roosje van Dam (Amsterdam 24 april 1891 – 28 mei 1943 Sobibor), zijn vrouw¹¹⁾ - Magiel Ben (Rotterdam 29 september 1925 – 30 september 1942 Auschwitz), hun zoon, perser, 17 jaar 			
Manassen, Jeannette	Tiel 25 september 1906	Auschwitz 27 augustus 1943	36 jaar
Woonadres: Timorstraat 18, Nijmegen		Beroep: apothekersassistente	
<ul style="list-style-type: none"> - Mozes Hyman Lezer (Assen 3 juli 1905 – 2 januari 1944 Auschwitz), haar man, winkelbediende • Menno, geboren 8 april 1940 in Voorburg, hun zoon, heeft de oorlog in de onderduik overleefd 			
Meijer, Sophia	Tiel 21 december 1865	Auschwitz 15 oktober 1942	76 jaar
Woonadres: Onbekend		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Mozes de Vries (Kruine 1849 – 21 maart 1933 Rotterdam), haar man 			

Mendelson, Herman Benjamin	Tiel 17 augustus 1936	Sobibor ⁸⁾ 2 april 1943	6 jaar
Woonadres: Levendaal 8, Leiden			
<ul style="list-style-type: none"> - Emanuel Mendelson (Amsterdam 7 augustus 1893 – 2 april 1943 Sobibor), zijn vader - Jeannette Hes (Tiel 31 juli 1895 – 2 april 1943 Sobibor), zijn moeder • Zijn broers <ul style="list-style-type: none"> - Josef (Nijmegen 29 januari 1926 – 2 april 1943 Sobibor), 17 jaar - Tobias Herman (Nijmegen 26 april 1928 – 2 april 1943 Sobibor), 14 jaar - Meyer Mozes (Nijmegen 23 december 1932 – 2 april 1943 Sobibor), 10 jaar • De zus van Herman Benjamin overleefde de oorlog 			
Polak, Johanna	Tiel 19 januari 1859	Auschwitz 25 januari 1943	84 jaar
Woonadres: Onbekend		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Mozes Krammer (Leeuwarden 17 mei 1854 – 3 februari 1940 Leeuwarden), haar man, pakhuisknecht - Marthe (Leeuwarden 21 januari 1884 – 2 november 1942 Auschwitz), hun dochter 			
Schielaar, Aron	Tiel 20 mei 1912	Sobibor ¹²⁾ 9 juli 1943	31 jaar
Woonadres: Spoorstraat 36, Winterswijk		Beroep: jurist	
<ul style="list-style-type: none"> • Ongehuwd 			
Vries, Berta de	Tiel 13 februari 1912	Sobibor ²⁾ 5 maart 1943	31 jaar
Woonadres: Buntlaan 9, Driebergen		Beroep: huisvrouw	
<ul style="list-style-type: none"> - Eliazer van Leeuwen (Rotterdam 20 november 1911 – 30 november 1943 Lublin), haar man, handelsvertegenwoordiger - Simon Daaf van Leeuwen (Zeist 2 september 1941 – 5 maart 1943 Sobibor), hun zoon, 1 jaar 			
Vries, Joël de	Tiel 19 december 1909	Auschwitz 30 september 1942	32 jaar
Woonadres: Bergselaan 374, R'dam		Beroep: boekhouder	
<ul style="list-style-type: none"> - Hendelina Meijer (Rotterdam 25 juni 1911 – 5 augustus 1942 Auschwitz), zijn vrouw - David de Vries (Rotterdam 29 december 1938 – 5 augustus 1942 Auschwitz), hun zoon, 3 jaar - Aron de Vries (Rotterdam 25 november 1941 – 5 augustus 1942 Auschwitz), hun zoon, 8 maanden 			
Weenen, Simon van	Tiel 25 juni 1878	Auschwitz 9 november 1942	64 jaar
Woonadres: Nolensstraat 34a, R'dam		Beroep: onbekend	
<ul style="list-style-type: none"> - Judith de Vries (Vlaardingenveld 16 augustus 1871 – 9 november 1942 Auschwitz), zijn vrouw 			
Winter, Philip de	Tiel 22 augustus 1899	Sobibor ¹⁴⁾ 23 juli 1943	43 jaar
Woonadres: Willem Nagellaan 20, R'dam		Beroep: kantoorbediende	
<ul style="list-style-type: none"> - Hilde Heuman (Gulpen 7 maart 1903 – 23 juli 1943 Sobibor), zijn vrouw - Bertha (Oss 30 mei 1929 – 23 juli 1943 Sobibor), hun dochter, 14 jaar 			

Winter, Roosje de	Tiel 25 juli 1860	Auschwitz 19 februari 1943	82 jaar
Woonadres: Amsteldijk 20 (Pension), A'dam	Beroep: naaister		
<ul style="list-style-type: none"> - Maurits van Amerongen (Amsterdam 14 november 1860 – 15 maart 1932. Amsterdam, haar man diamantslijper • Hun kinderen werden allen vermoord - Lea (Amsterdam 24 juli 1883 - 20 april 1943 Sobibor) - Simon Polak (Hoorn 4 maart 1885 – 8 juli 1937 Amsterdam), haar man - Judith (Amsterdam 26 november 1886 - 6 oktober 1944 Auschwitz) • Levie Da Silva Curiel (Amsterdam 27 september 1901, heeft de oorlog overleefd), haar man - Dina (Amsterdam 18 januari 1889 - 28 september 1942 Auschwitz) - Abraham Hamburger (Amsterdam 22 december 1888 – 28 september 1942 Auschwitz), haar man - Abraham (Amsterdam 7 november 1893 - 28 februari 1943 Auschwitz), colporteur - Zijn dochter Roosje (Amsterdam 5 augustus 1923 – 30 september 1942 Auschwitz) - Abraham Nebig (Amsterdam 21 februari 1919 – 30 september 1942 Auschwitz), haar man, kleermaker • Zijn vrouw en hun andere kind hebben de oorlog overleefd - Johanna (Amsterdam 12 september 1895 - 11 juni 1943 Sobibor)¹³⁾ - Isaac Zwaab (Amsterdam 16 februari 1896 – 30 maart 1945 Buchenwald) haar man, reiziger - Roosje Zwaab (Amsterdam 4 januari 1929 – 11 juni 1943), hun dochter, 14 jaar 			
Winter, Samuel de	Tiel 16 november 1890	Auschwitz 30 september 1942	51 jaar
Woonadres: Claes de Vrieslaan 40, R'dam	Beroep: koopman		
- Catharina Cohen (Rotterdam 19 april 1894 – 14 februari 1940 Rotterdam), zijn vrouw			
Wolf, Anna	Tiel 14 december 1869	Sobibor ⁴⁾ 14 mei 1943	73 jaar
Woonadres: Voorstraat A 323, Ameide	Beroep: huisvrouw		
- Jacob Meijer (Ameide 10 november 1859 – 14 mei 1943 Sobibor), haar man			
Wolf, Sophia	Tiel 22 januari 1876	Auschwitz 15 oktober 1942	66 jaar
Woonadres: Ridderstraat 32a, R'dam	Beroep: huisvrouw		
<ul style="list-style-type: none"> - Bernardus Bekkers (Rotterdam 14 januari 1876 – 15 oktober 1942 Auschwitz), haar man, handelsreiziger - Philip Bekkers (Rotterdam 20 maart 1908 – 28 januari 1945 'ergens in Midden-Europa), hun zoon, toneelspeler - Alex Bekkers (Rotterdam 18 januari 1917 – 30 september 1942 Auschwitz), kantoorbediende 			
Zanten, Jakob Herman van	Tiel 26 januari 1874	Bergen-Belsen 26 juli 1944	70 jaar
Woonadres: Frans van Mierisstraat 52, A'dam	Beroep: statisticus		
<ul style="list-style-type: none"> - Sara Hendrix (Amsterdam 26 januari 1874 – 13 januari 1945 Bergen-Belsen), zijn vrouw - Nora Louise (Amsterdam 22 mei 1910 – 27 augustus 1943 Auschwitz), 33 jaar, hun dochter <p>Nora Louise van Zanten bezocht het Barlaeus Gymnasium en deed in 1929 eindexamen. Daarop volgde zij colleges in Frans en Italiaans aan de Universiteit te Lausanne en studeerde van 1930-1937 Frans aan de Universiteit van Amsterdam. Na enkele betrekkingen – aan het Gymnasium te Gorinchem, de meisjes HBS te Rotterdam en de 3^e HBS te Rotterdam, aan de 2^e HBS te 's Gravenhage en het Meisjes Lyceum te Rotterdam – kwam zij in 1939 aan de RHBS te Zwolle en was tevens verbonden, van 1939-1940, aan de HBS te Leeuwarden en vervolgens van 1940 - 1943 aan de RHBS te Coevorden. Zij was een rustige, stille, gewaardeerde collega. Op 3 augustus 1943 werd ze in Amsterdam op straat gearresteerd door een ongelukkige samenloop van omstandigheden. Zij werd naar kamp Westerbork gevoerd en op 24 augustus 1943 ging ze, samen met 1.000 anderen, op transport naar Auschwitz waar allen, voor zover bekend, direct na aankomst werden vermoord.</p>			

NB: verschillende bronnen geven regelmatig niet identieke informatie betreffende de schrijfwijze van namen en data. Getracht is de meest betrouwbare informatie in de overzichten op te nemen.

Bronnen

- De resultante van onderzoek van Wim Fase en de auteur
- Regionaal Archief Rivierenland
- Joods Monument
- Joods Cultureel Kwartier Amsterdam
- 'Bittere tranen' – Tjeerd Vrij
- Internet

Bijzonderheden

	Datum aankomst
¹⁾ Geen van de 1.166 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog	23 april 1943
²⁾ Geen van de 1.105 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog Eerste transport, in personenwagens, naar Sobibor	5 maart 1943
³⁾ Geen van de ca. 1.250 gedeporteerden in deze trein overleefde de oorlog	26 maart 1943
⁴⁾ Eén overlevende in dit 1.446 gedeporteerden tellende transport	14 mei 1943
⁵⁾ 13 van de 1.105 gedeporteerden in de trein overleefden de oorlog Laatste vervoer vanuit Westerbork naar Sobibor in personenwagens	13 maart 1943
⁶⁾ Geen van de 1.204 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog	30 april 1943
⁷⁾ Geen van de 2.511 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog	21 mei 1943
⁸⁾ Geen van de 1.255 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog	2 april 1943
⁹⁾ Er was één overlevende onder de 964 gedeporteerden in de trein	20 maart 1943
¹⁰⁾ Geen van de 1.204 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog	16 april 1943
¹¹⁾ Geen van 2.862 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog	28 mei 1943
¹²⁾ Geen van de 2.417 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog Onder hen de bekende verslaggever Han Hollander en de componist Jacob Hamel	9 juli 1943
¹³⁾ Zij maakten deel uit van het zogenaamde Kindertransport vanuit Vught dat geen enkele overlevende kende onder de 3.017 gedeporteerden in de trein	11 juni 1943
¹⁴⁾ Geen van de 2.209 gedeporteerden in de trein overleefde de oorlog	23 juli 1943
¹⁵⁾ Het laatste transport vanuit Westerbork naar Auschwitz. In die trein onder de 1.019 gedeporteerden ook Anne Frank, haar vader en haar zuster. Bloeme Evers – Emden zou de oorlog wél overleven.	
¹⁶⁾ Ziekentransport 'Het Apeldoornsche Bos' met 921 gedeporteerden Geen van hen overleefde het transport	24 januari 1943
¹⁷⁾ Geen van de 2.862 gedeporteerden overleefde de oorlog	28 mei 1943
¹⁸⁾ Geen van de 750 gedeporteerden overleefden de oorlog. Onder hen de bewoners en leiding van 'Beth Mikloth Lezinko in Arnhem	14 januari 1943
¹⁹⁾ Van de 3.017 gedeporteerden overleefde alleen Jules Schelvis de oorlog	4 juni 1943
²⁰⁾ geen van 1.988 gedeporteerden overleefde de oorlog	16 juli 1943
²¹⁾ Tot de 709 inzittenden behoorden ook 110 Joodse Nijmegenaren die op tijdens een razzia werden opgepakt	17 november 1942
²²⁾ Het transport telde twee overlevenden op 2.020 gedeporteerden	9 april 1943
²³⁾ Het vertrek van deze trein, met 453 inzittenden, werd vastgelegd op de Westerborkfilm met het bekende beeld van het Roma meisje Settela Steinbach. Bij dit transport werden 245 Roma en 507 gedeporteerden van het 25 ^e transport vanuit Kamp Mechelen (België) toegevoegd	22 mei 1944
²⁴⁾ Dit transport telde 1.184 gedeporteerden	12 februari 1943

In de website waarop (vrijwel) alle namen staan van hen die in de oorlog slachtoffer werden van de 'sjoa'(holocaust) staan de namen van twee personen die vanuit Tiel zouden zijn weggevoerd: Sibilla Mug en Benjamin de Bruin.

Naspeuringen hebben geleid tot de conclusie dat beiden, Benjamin de Bruin met zijn echtgenote Betsij Glaser alsmede Sibilla Mug, in het voorjaar van 1941 vanuit Tiel zijn vertrokken naar Amsterdam om van daaruit te worden gedeporteerd.

Sibilla Mug, Rotterdam 13 december 1915 – 30 september 1942 Auschwitz zou, 26 jaar oud, volgens het Joods Monument vanaf de Voorstad 2 zijn afgevoerd.

Zij was de dochter van Saartje Sanders en David Mug. Sibilla Mug was hulp in de huishouding in het pand aan de Voorstad 2 waar zij op 8 november 1940 aankwam vanuit Rotterdam. In april 1941 vertrok zij uit Tiel naar Hoogeveen om van daaruit in juni 1941 naar Amsterdam te vertrekken. Daar woonde zij tot aan haar deportatie aan de Jan Willem Brouwerstraat 6 hs, een monumentaal pand naast het Concertgebouw. Sibilla Mug is 26 jaar oud geworden.

Benjamin de Bruin, Hardenberg 20 februari 1889 – 28 september 1942 Auschwitz, zou, volgens het Joods Monument vanaf de Tulpstraat 14 zijn gedeporteerd. De Bruin en zijn vrouw woonden aan de Markt 10 in Tiel. Zij dreef daar een winkel in dameshoeden, herenmode en petten. Haar echtgenoot Benjamin de Bruin handelde vooral in petten en ging de boeren en markten langs om ze aan de vooral werkmans te brengen. Zij vestigden zich op 31 augustus 1939 aan de Nieuwe Prinsengracht 78 III, om zich op 8 maart 1941 te vestigen in de Tulpstraat 14 in Tiel. Op 15 april 1941 werden zij ingeschreven op Rapenburgerstraat 181 II, midden in de Amsterdamse Jodenbuurt. De Bruin was van beroep vertegenwoordiger bij de Tielse damesconfectiefabriek 'Tikofa' aan de Voorstad. Hij werd 53 jaar oud, zijn vrouw Betsij Glaser 50 jaar. Beiden werden op dezelfde dag vermoord.

Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken

De Nieuwe Kroniek is een uitgave van de Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken. De Oudheidkamer is opgericht in 1901 en houdt zich bezig met het verleden van Tiel en het Rivierenland en de relatie daarvan met het heden. De vereniging deelt haar kennis over het cultureel erfgoed van stad en regio met beleidsmakers en andere belanghebbenden en volgt kritisch ontwikkelingen die het erfgoed kunnen aantasten. De vereniging stimuleert initiatieven die het aandachtsterrein van de vereniging raken. De programmacommissie biedt de leden van de vereniging ieder jaar een uitgebreid lezingen- en excursieprogramma. Naast stad- en streekgebonden onderwerpen krijgen ook meer algemene onderwerpen op cultuurhistorisch gebied aandacht.

De vereniging kent de volgende werkgroepen:

ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP BATO

Waakt over de bodemschatten en zorgt voor het documenteren en toegankelijk maken van waardevolle bodemschatten.
Contact: Willem Spekking.
E: willem.spekking@wur.nl

HISTORISCHE WERKGROEP TIEL

Verzorgt publicaties over streekgebonden historische onderwerpen en legt het heden en verleden vast in beeld en geluid.
Contact: Beatrijs van Dijk
E: bvdijk@rarivierenland.nl

COMMISSIE ERFGOED

Waakt over de talrijke monumenten en ander cultureel erfgoed in Tiel en de regio.
Contact: Bert van Setten
E: bertvansetten@hetnet.nl

PROGRAMMACOMMISSIE

Stelt het Jaarprogramma van de vereniging samen.
Contact: Anne-Marie Daalderop
E: a.daalderop1@kpnplanet.nl

Vanaf nu wordt De Nieuwe Kroniek geseald in recyclebare folie gemaakt van 100% suikerriet.

BESTUUR

Contactadres bestuur
M.J. (Martin) van der Mark, *voorzitter*
E.J.Th.A.M.A. (Emile) Smit, *secretaris*
J.C. (Hans) Oosterman, *penningmeester*
A.A. (Toine) Bäcker
Mevr. M.M. (Ria) Kragten-van der Mark
Mevr. M.A.M. (Ans) van den Meijdenberg
P.R.M. (Paul) van der Ven
E: secretaris@oudheidkamer-tiel.nl
Het lidmaatschap voor het kalenderjaar 2020 van de Oudheidkamer Tiel bedraagt € 20,-.
Te voldoen op: NL95INGB0004240023

Uitgebreide informatie over de vereniging, de werkgroepen, het jaarprogramma, de uitgegeven en nog voorradige boeken, de eerder verschenen nummers van de Nieuwe Kroniek en nog veel meer vindt u op de website van de vereniging: www.oudheidkamer-tiel.nl

WEBBOUWER EN WEBMASTER

Contact: Dick Buijs
E: dick@oudheidkamer-tiel.nl

REDACTIE DE NIEUWE KRONIEK

Ria Kragten, Pierre van der Schaaf,
Peter Schipper en Wim Veerman.
Contact: nieuwekroniek@oudheidkamer-tiel.nl

Realisatie: emjee | vormgevers, Varik

Leden van de Oudheidkamer ontvangen de Nieuwe Kroniek gratis. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij boekhandel Arentsen.

De redactie heeft getracht de rechten betreffende foto's, afbeeldingen, teksten e.d. van derden, gebruikt in De Nieuwe Kroniek, te achterhalen. Indien personen of instanties van mening zijn dat hun rechten niet voldoende zijn gerespecteerd, dan kunnen zij daarover contact opnemen met de redactie.

Meningen of feiten, weergegeven in de bijdragen aan dit blad vallen onder de verantwoordelijkheid van de betreffende auteur. Redactie en uitgever zijn hiervoor niet aansprakelijk.

Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken

